De stad verhaalt van de stad

Rotterdamse lokale identiteit en cultuur als hulpbron

Drs. Kees Fortuin
Drs. Peter van der Graaf

Februari 2006

Inhoud

Voorwoord **5**

1 Inleiding **9**

1.1 Stedelijke identiteit 10
1.2 Identiteit als instrument? 11
1.3 Opzet van dit rapport 13

2 Het 'eigene' van Rotterdam **17**

2.1 Havenstad, stad met een haven, stad aan het water 19
2.2 Stad zonder hart, ruimte voor het nieuwe 21
2.3 De tweede stad 23
2.4 Low culture 24
2.5 Strevende stad 25
2.6 Interne verscheidenheid: de dorpen van Rotterdam 25
2.7 Een stad voor jongeren 27
2.8 Minderhedenstad 28

3 Drie gevalsbeschrijvingen **31**

3.1 Gevalstudie 1: Opzoomeren 33
3.2 Gevalstudie 2: de ruimtelijk-symbolische dimensie 48
3.3 Gevalstudie 3: de Marathon en Rotterdam Festivals 70
3.4 Bespreking en vragen 75

4 Lokale cultuur en identiteit **79**

4.1 Cultuur 80
4.2 Identiteit 85
4.3 Symbolen en rituelen 90
4.4 Gemeenschap 92
4.5 Verhouding van proces tot structuur 95
4.6 Emergente structuren en co-evolutie 97
4.7 Plekken en globalisering 101
4.8 Gebruik van het begrippenkader 105

5 In discussie over het imago 111

5.1 Tweede stad 112
5.2 Dichtbij en ver weg 113
5.3 Internationaal, cosmopolitisch, strevend? 115
5.4 ‘Small talk’ 116
5.5 Conclusie 120

6 Slotbeschouwing en aan- bevelingen 123

6.1 Slotbeschouwing 123
6.2 In de vaart der volkeren? 128
6.3 De civiele, de bestuurlijke en de professionele opgave 132
6.4 Slot 140

7 Samenvatting 143

8 Referenties 161

Bijlage 1 171

Bijlage 2 173

Verwey-
Jonker
Instituut

Voorwoord

'De stad verhaalt van de stad', schrijven Reijndorp en anderen (1998, p. 238) bijna terloops.
Ons heeft dat verhaal de afgelopen jaren gefascineerd. In steeds meer onderzoeken die we in Rotterdam uitvoerden kwamen we sporen van eigenheid tegen. De professionals en de beleidsmakers die de aansluiting met die eigenheid wisten te maken waren speciaal. Wanneer hun projecten en programma's herkenbaar waren, wanneer die een weerspiegeling vormden van het eigene van Rotterdam, dan hadden ze meer uitstraling. En zoveel was ons al langere tijd duidelijk, Rotterdamse sociale praktijken waren vaak trendsetters voor andere plaatsen.

De identiteit van de stad en de lokale cultuur klonken door in zowat alle onderzoeken, maar stonden nog niet op de onderzoeksagenda. Identiteit gaat over het specifiek lokale. Toen, en eigenlijk nog steeds, staan het overdraagbare en het universele voorop in stedelijk beleid. Maar stel dat het anders is, dat juist het specifieke, het particuliere de kern is van goed beleid en goede praktijken? Dan zou het leren van good practices toch anders moeten verlopen. Dan zou blind kopiëren niet centraal moeten staan in het reproduceren van het succes, maar juist het adapteren. Dan moet je een aanpak van elders een specifiek lokale kleur geven. Een beter begrip van waar je over praat is dan belangrijk. Want wat is essentieel in een aanpak van elders, wat moet je overnemen en wat moet je lokaal inkleuren? En hoe komt het dat een stad zo'n immense kracht kan putten uit haar eigenheid, zelfs ondanks of misschien wel dankzij haar negatieve zelfbeeld? Zou de stad haar eigenheid kunnen benutten

als een productieve kracht? We zijn ons de afgelopen jaren steeds meer gaan verdiepen in de begrippen identiteit en lokale cultuur. We hebben daar interne studies naar verricht en hebben eerder verricht onderzoek opnieuw ter hand genomen om er met een 'identiteitsblik' naar te kijken. We spraken over dat specifiek Rotterdamse met allerlei informanten en hebben ze onze inzichten voorgelegd ter toetsing.

We staan allang niet meer alleen in onze fascinatie. We stonden dat ook toen al niet, natuurlijk. Zeker in de literatuur over stedelijke ontwikkeling bestaat een enorme belangstelling voor identiteit en cultuur. Doorgaans worden de begrippen fysiek ingekleurd: denkend aan identiteit zal een stedenbouwkundige al snel een 'landmark' voor zich zien. Of het grote culturele perspectief domineert. Als er aan de geschiedenis van de plek gedacht wordt gaat het meestal om de 'grote' geschiedenis, een bekende schrijver die er ooit gewoond heeft of een verdrag dat er is getekend. Wat zich gisteren heeft afgespeeld aan de kassa bij de supermarkt lijkt geen materiaal voor geschiedenis. Cultuur wordt vaak met een grote C geschreven: een theater, het hogere culturele leven, en niet het feit dat de Lijnbaan of het Schouwburgplein in Rotterdam 's avonds in de weekeinden dé ontmoetingsplek voor jongeren is geworden (met alle problemen van dien overigens).

Dat cultuur en identiteit een hoofdrol kunnen spelen – moeten spelen (Van der Wouden, 2004; Minton, 2003) in stedelijke ontwikkeling is tegenwoordig een open deur. Onze zoektocht is naar de aangrijpingspunten voor sociaal beleid. Onze exercities hebben ons daarbij verder geholpen. De opgedane inzichten klinken door in ander onderzoek dat we verrichtten (Fortuin & Ouwehand, 2003; Fortuin & De Meere, 2004; Fortuin & Van der Graaf 2005). Fijn voor ons, dachten we, maar we voelen ook de behoefte om het gedane werk aan de buitenwereld voor te leggen. We realiseren ons dat veel van wat we gedaan hebben inmiddels niet meer nieuw is. Toch hechten we aan transparantie over waar inzichten vandaan komen. En, hoewel misschien enigszins gedateerd, geloven we ook dat er in ons werk aangrijpingspunten liggen voor sociaal beleid die nog geen gemeengoed zijn. Het is nuttig om te weten dat het materiaal voor het rapport zelf dateert van de periode 2002-2003, terwijl de hier getoonde onderzoeken dateren van de periode 1999-2002.

Ons denkwerk systematiseren en beschikbaar stellen doen we zonder al teveel pretenties, vanuit de behoefte om reflectie en kritiek mogelijk te maken. Geen glossy publicatie dus, maar een stuk dat in het werk ontstaan is en dat bedoeld is om in het werk te gebruiken. Want er is wel degelijk werk aan de winkel: de sociale sector is niet voor niets grotendeels gedecentraliseerd. De eigenheid van de stad of de gemeente moet haar aan het hart gaan. Als geen andere beleidssector moet zij een boodschap hebben aan identiteit en lokale cultuur.

Een stuk als dit is nooit het product van twee auteurs. Een groot aantal mensen op het Verwey-Jonker Instituut heeft eraan bijgedragen in verschillende stadia van de ontwikkeling. We bedanken met name Jan Willem Duyvendak, Freek de Meere, Lex Veldboer en Nanne Boonstra. Zij waren niet alleen bereid commentaar te geven, maar staken bij gelegenheid ook zelf de handen uit de mouwen en hebben stukken bewerkt.

Utrecht, januari 2006

Kees Fortuin
Peter van der Graaf

Verwey-
Jonker
Instituut

1 Inleiding

"Rotterdam? Daar houd ik van, daar ben ik van gaan houden. (…) In het begin vond ik het een beetje grove stad om mee te maken qua omgang, qua hoe je opgenomen wordt als niet-Rotterdammer, niet dus, want je moet er zelf voor knokken (…). Maar ik heb lang getwijfeld of ik hier zou blijven of dat ik gewoon een keertje naar een andere stad zou gaan, want het is mijn stad niet, ik ben hier maar import. Maar sinds ik hier woon en door dat Crooswijk fiets, is dat gewoon mijn stad. Ik ga hier nooit meer weg."

(Geïnterviewde in: Reijndorp et al., 1998, Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand, blz. 256)

"Rotterdam is ook heel anders dan andere steden in Nederland. Wat mij het meeste opvalt is dat je bij andere steden nog het oude Holland proeft. Rotterdam heeft dat niet. Hier heb je glazen gebouwen, strakke wijken en het is modern. Dat maakt indruk op me. Als ik terug kom uit een andere stad heb ik echt zoiets van 'Wow! Ik ben terug in de wereld."

(Sadiq in Rotterdams Dagblad)

Identiteit staat momenteel sterk in de belangstelling. Ervaren problemen rondom integratie en het samenleven met diverse culturen maken de vraag naar identiteit relevant. Wat moeten verschillende bevolkingsgroepen met elkaar hebben? Dienen ze een gemeenschappelijke identiteit met bijpassende normen en waarden te delen of staat culturele 'soevereiniteit in eigen kring' voorop? In een wereld die zich op een steeds hoger schaalniveau ontwikkelt (globalisering), lijken niettemin het lokale en de beleving van lokale gemeenschappen steeds

belangrijker te worden. ‘Samen leven’ is echter niet vanzelfsprekend meer. Het begrip identiteit lijkt ook een toverwoord te zijn. Een overlastgebied kan weer aantrekkelijk worden gemaakt door een beroep op haar imago en identiteit. Winkelgebieden dienen zich te bezinnen op de uitstraling die ze hebben naar potentiële klanten. In de marketingwereld is dit een bekend concept. Gelijkwaardige producten kunnen met elkaar concurreren op basis van hun ‘image’, waarmee ze ieder hun eigen doelgroep aanspreken. Recentelijk is er ook vanuit de stedelijke vernieuwing aandacht voor identiteit en leefstijl. Eenzijdige en monotone buurten kunnen omgetoverd worden tot gewilde buurten door de juiste mix van leefstijlen. Woonruimte en woonomgeving worden daarbij een product met een bepaalde belevingswaarde voor specifieke doelgroepen. De vraag is of dit zo gemakkelijk gaat: zijn identiteit, imago en leefstijl eenduidige begrippen die zich gemakkelijk laten sturen en manipuleren? Wat is eigenlijk precies identiteit, hoe ontstaat het en hoe is het te gebruiken?

1.1 Stedelijke identiteit

Het ophelderen van de vaagheid van het begrip identiteit is een eerste vereiste om het hanteerbaar te maken. Daartoe zullen we in dit rapport (hoofdstuk 4) een poging doen. Maar onze missie gaat verder. Wij zijn niet alleen geïnteresseerd in de identiteit van personen of groepen, wij zijn dat ook en vooral in de identiteit van een hele stad. In verschillende onderzoeken die wij in Rotterdam gedaan hebben wordt door respondenten gerefereerd aan ‘symbolische factoren’. Burgers, maar ook professionals en bestuurders hebben bepaalde beelden van de stad Rotterdam, van de plek waar zij wonen of werken, over de samenleving waarin zij zich bewegen. Enerzijds motiveren dergelijke gevoelens hen om zich in te zetten voor de stad, anderzijds dragen zij met hun activiteiten bij aan de ‘nestgeur’ (het beeld) van hun stad. Vanuit hun betrokkenheid bij de stad of de straat (naast overigens andere motieven) Opzoomeren burgers mee. Daarmee geven ze gestalte aan een gemeenschapsgevoel, een betrokkenheid bij elkaar en bij de stad, die op haar beurt ‘het verhaal dat de stad van zichzelf vertelt’ (Reijndorp et al., 1998, p. 238 e.v.) nader inkleurt en uitbreidt.

Wat kunnen we ons bij een dergelijk verhaal voorstellen? Gaat het om het beeld dat de stad bij de buitenwereld oproept of juist bij de eigen bewoners? Welke plaats nemen de kleinere verhalen daarin in over de binding van stadsbewoners aan hun wijk, hun straat, een bepaalde plek in de stad? Op welke manier hangen de verhalen van individuele bewoners met elkaar samen? Hoe gaan ze samen met de verhalen van andere bewoners, van mensen die in de stad werken, de mensen die haar besturen, de mensen die er op bezoek komen, de mensen die van buitenaf naar de stad kijken? In dit onderzoek wordt gezocht naar dit eigene, dit typisch Rotterdamse van Rotterdam. Provisorisch duiden we dit aan als 'de symbolische component' of de culturele factor. Over wat het 'Rotterdamse' is in de term 'typisch Rotterdams' bestaat vaak wel een indruk. De uitdrukking 'de stad waar de overhemden met opgerolde mouwen verkocht worden' bijvoorbeeld geeft aan dat Rotterdam primair gezien wordt als een werkstad. Maar wanneer we kijken naar wat voor iets dat dan is, het eigene of 'het specifieke', dan tasten we in het duister. En dat terwijl de Rotterdamse manier van doen voor vriend en vijand onlosmakelijk verbonden is met interventies op het sociale, maar zeker ook het culturele en het sportieve vlak.

1.2 Identiteit als instrument?

Vandaar dat we in dit onderzoek niet alleen op zoek gaan naar het eigene van Rotterdam. We proberen ook in kaart te brengen welke mogelijkheden deze kennis beidt voor de ontwikkeling van de stad. Wat is de waarde van deze verhalen voor beleid en sociale interventies? Mensen in een wijk, opbouwwerkers in een buurt, maar ook ambtenaren op het stadhuis hebben te maken hebben met interventies van sociaal beleid in Rotterdam. Ze ontwikkelen daar een beleving bij die hun handelen in deze praktijken stuurt. Hoe is het effect van deze interventies te versterken door aan te sluiten en gebruik te maken van de identiteit van de stad?

Vraagstelling

Wat is het eigene van Rotterdam en welke mogelijkheden biedt dit voor de ontwikkeling van de stad?

Voor het in beeld brengen van het eigene van Rotterdam is een gevarieerde optiek nodig. 'Hét beeld', 'hét verhaal van de stad' is een constructie, maar zal nooit in pure gedaante bij één mens worden aangetroffen. Iedere betrokkene bij de stad zal zijn eigen connotaties hebben, en deze zijn niet te scheiden van de persoonlijke geschiedenis en situatie van deze persoon. Misschien is het het beste om het eigene te beschouwen als een verhaal. Naarmate we het verhaal van Rotterdam proberen terug te vinden in afzonderlijke situaties en praktijken wordt het eerder het verhaal van groepen van individuen. Ondertussen is er wel degelijk dat eigene. Dit eigene komt naar voren als een patroon in talloze individuele en collectieve verhalen, waartoe het echter niet zonder meer herleidbaar is. Wie dus op zoek gaat naar het verhaal van Rotterdam moet op zoek naar de verhalen van Rotterdammers, naar de maatschappelijke praktijken van verschillende groepen Rotterdammers en naar de beelden waarin dit alles neerslaat.

De verhalen en praktijken van (groepen) mensen vinden niet in abstracto plaats. Concrete mensen doen iets op een concrete plaats met een specifieke geschiedenis. Vandaar dat we in het onderzoek op zoek willen gaan naar de relatie tussen plekken en identiteit. Plekken spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van sociale relaties. In interviews met bewoners van bepaalde wijken spelen locaties in de wijk een belangrijke rol, net zo goed overigens als ‘veranderingen in plekken’. Bewoners raken met elkaar aan de praat over hoe een bepaalde plek er op een bepaald moment uitzag, en meteen ook over wat ze juist daar hebben meegemaakt. Deze betekenis van plekken en van sociale relaties is een hulpbron als je probeert leefbaarheid en veiligheid te versterken. Mensen zijn geneigd zich in te zetten voor de leefbaarheid als ze een binding hebben met het gebied waar ze wonen en met de mensen die daar wonen.

Het verhaal van Rotterdam heeft ook een historische dimensie. Dat wat mensen meemaken maken ze met elkaar mee of ook wel *tegen elkaar*. Dat schept een geschiedenis die de relaties tussen die mensen, en dus uiteindelijk de beleving van de stad,

zal kleuren. Voor ons onderzoek betekent dit dat we nieuwsgierig zijn naar de manier waarop gedeelde geschiedenissen - ook wanneer deze conflictueus verlopen - een gedeeld verhaal vormen. Zonder gedeelde geschiedenis kunnen zich geen nieuwe geschiedenissen ontwikkelen.

Onderzoeksvraag

Daarmee specificeren we de vraag naar het eigene van Rotterdam. We gaan op zoek naar gemeenschappelijke praktijken van Rotterdammers, naar plekken die voor hen van betekenis zijn en de geschiedenissen die ze daar gedeeld hebben.

Welk verhaal vertellen Rotterdammers over hun stad en wat is de relatie van dit verhaal met maatschappelijke praktijken, plekken en geschiedenissen in de stad?

1.3 Opzet van dit rapport

In drie casestudies gaan we op zoek naar de relatie van maatschappelijke praktijken met de identiteit van de stad (hoofdstuk 3). Daarvoor putten we uit verschillende onderzoeken die wij in Rotterdam uitgevoerd hebben. In elke casestudie staat een ander beleidsterrein centraal. De eerste casestudie neemt processen van samenlevingsopbouw binnen Opzoomeren onder de loep. Deze gevalsbeschrijving is gebaseerd op twee evaluatieonderzoeken uit 1995 en 2001 naar Opzoomeren in Rotterdam (Bons et al., 1995; Duyvendak en Van der Graaf, 2001). In de tweede casestudie komt het fysieke en het ruimtelijke domein aan bod. We diepen de relatie tussen identiteit en plekken verder uit op basis van drie studies: een onderzoek naar de sociale aspecten bij de herinrichting van de Rotterdamse singels (Fortuin, 2002), een sociale visie op de Kop van Zuid, en een sociale bijdrage aan het masterplan voor het nieuwe stedelijke gebied Schieveste in Schiedam (Fortuin, 2003). In de derde casestudie ten slotte verbinden we - door de waarde van festivals en de Rotterdamse Marathon te beschrijven - het schaalniveau van bewoners en de stad. Deze casestudie illustreert het belang om activiteiten aan te laten sluiten bij de cultuur van de stad.

We bezien deze onderzoeken opnieuw vanuit het oogpunt van identiteit. Daarvoor hebben we een begrippenkader ontwikkeld. Dat is het resultaat van een literatuurstudie naar de begrippen identiteit, cultuur, gemeenschapsvorming en symbolen (Fortuin & Van der Graaf, 2002). Deze inzichten komen in een apart theoretisch hoofdstuk aan de orde (hoofdstuk 4). Dat is abstracter van opzet dan de andere hoofdstukken in dit rapport en is dan ook voor de liefhebbers. De geduldige lezer wordt beloond met een inzicht in het begrip identiteit, of liever identiteitsdynamieken, en een begrippenkader dat kan helpen bij het ontwikkelen van sociale interventies en beleid.
Voordat we echter beginnen met het bespreken van de casestudies, volgt in het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 2) eerst een impressie van het 'eigene' van Rotterdam. Wat dat is, komt naar voren in een aantal aanvullende interviews met welzijns-professionals, marketingdeskundigen en andere onderzoekers en in een documentenstudie naar bestaand onderzoeksmateriaal en geschiedschrijving. Het rapport sluit af met een beschouwing over de betekenis van identiteit, in het bijzonder die van Rotterdam, voor beleid en sociale interventies. Daarbij onderscheiden we een civiele, bestuurlijke en professionele opgave.

2 Het 'eigene' van Rotterdam

In dit hoofdstuk geven we een beschrijving van het eigene van Rotterdam. We leiden dit eigene af uit de verhalen van respondenten en uit schriftelijke bronnen. Zoals we al opmerkten is dit verhaal een constructie: het krijgt gestalte door vele verhalen over Rotterdam aan de hand van praktijken en geschiedenissen.

Hoewel wel is gesuggereerd om de term ‘merk’ of ‘imago’ te gebruiken lijkt ons voorlopig de term ‘het eigene van Rotterdam’ geschikter. Het ‘merk’ Rotterdam verwijst duidelijk naar het marketingbegrip merknaam. Een merknaam heeft tot doel om de naam van een product met bijbehorende associaties te vestigen. Een merknaam verwijst daarmee naar een wenselijk, ideaaltypisch beeld. Het is bij voorkeur positief ingekleurd. Citymarketing gebruikt het eigene van de stad om die aan het publiek van buitenstaanders ‘te verkopen’. Wanneer bezoekers naar de stad toe komen ‘consumeren’ ze deze als het ware. Ze ervaren de stad en die beleving op zichzelf wordt steeds meer tot een artikel dat je kunt consumeren. Maar het eigene van de stad wordt niet alleen geconsumeerd, het wordt ook geproduceerd in het dagelijkse sociale leven. Beleid dat erop is gericht om de stad ‘in de markt te zetten’ heeft tot op heden vooral het stedelijke klimaat als een soort grondstof gezien die opgewerkt kan worden tot een product dat je in de markt kunt zetten. Onze belangstelling gaat echter ook uit naar de manier waarop deze grondstof wordt ‘geproduceerd’ in de small talk, in de talloze minuscule interacties waaruit het stedelijke leven is opgebouwd. Rotterdam tot een merk maken simplificeert

onvermijdelijk. Het laat namelijk geen ruimte voor een zich ontwikkelende identiteit van de stad, of voor de nodige tegenstrijdigheden. Bovendien selecteert het merk de positieve aspecten, terwijl evengoed de ‘lelijkheden’ van een stad tot haar identiteit behoren. De eigenheid van de stad komt tot stand in een werkelijkheid waarin spanningsverhoudingen essentieel zijn. Het lelijke produceert in een spanningsverhouding met het mooie de eigenheid van de stad.

Ook het begrip ‘imago’ is ons te monolithisch Het is algemeen gebruikelijk om onder ‘imago’ het beeld te verstaan dat een gebied voor buitenstaanders heeft. Via een soort ‘middeling’ van verschillende beelden wordt een grootste gemene deler gezocht. Een gebied heeft of een slecht of een goed imago: schoonheid en lelijkheid laten zich moeilijk combineren in een imago, terwijl beide wel degelijk deel uit maken van de identiteit van een stad. Het begrip imago laat daarom voor ons doel te weinig nuancering toe. Een ander nadeel is dat het eerder de nadruk legt op de consumptie (het tot zich nemen) dan op de productie (het samen vormgeven) van het stedelijke beeld.

Daarom spreken wij liever over het ‘eigene’ van Rotterdam. Dit eigene is de resultante van allerlei deelaspecten die tegelijkertijd onderling strijdig kunnen zijn. Het omvat wat mensen als 'typisch Rotterdams' beschouwen. Daarbij moet bedacht worden dat dit ‘eigene’, zeker wanneer het in zijn samenhang wordt gepresenteerd, niet rechtstreeks voortvloeit uit empirische gegevens. Het is eerder een patroon dat herkend wordt terwijl je ook vele andere patronen zou kunnen zien. Onderstaande beschouwing heeft daarom eerder de status van een essay dan van een onderbouwde analyse van gegevens.

Het beeld van Rotterdam ziet er voor verschillende groepen mensen verschillend uit. Zo hebben Rotterdammers zelf een ander beeld van en een andere beleving bij hun stad dan niet-Rotterdammers[1]. Een groot deel van de buitenwereld ziet Rotterdam nog als de ongezellige havenstad waar het slecht wonen is, terwijl Rotterdammers de stad veel meer zien als ‘de grootste haven van de wereld’, een stad waar je trots op kunt

[1] Op basis van een inventarisatie van onderzoek naar het imago van Rotterdam door WEMAR Marktonderzoek BV (Bron: vraaggesprek 5 juli 2001).

zijn, waar de handen uit de mouwen gestoken worden. Maar ze ervaren hun stad ook als een prettige stad, een stad met een warmte die buitenstaanders er niet snel in zullen zoeken. Rotterdam heeft intern een sterk gedifferentieerde identiteit. Zo bestaat er een diepe kloof tussen de mensen van de rechter en de linker Maasoever, 'noord' en 'zuid'. Afzonderlijke wijken hebben een sterke deelidentiteit, en soms zet de differentiatie zich door tot op het niveau van afzonderlijke straten. Maken we een onderscheid naar de functie die de stad voor mensen heeft, dan is Rotterdam voor forenzen vooral een werkstad. Voor haar inwoners is ze evenwel veel meer: een woonstad. Voor toeristen is het weer een verblijfstad.

2.1 Havenstad, stad met een haven, stad aan het water

Een eerste aspect van het eigene van Rotterdam is dat van de havenstad. Voor Rotterdammers is de stad, zoals gezegd, de grootste havenstad van de wereld[2]. Daaraan verbonden is uiteraard het beeld van de stad waar de overhemden met opgestroopte mouwen worden verkocht. Het is bovendien een stad waar de belangen van de haven en van ondernemers van oudsher zwaar wegen (Fortuin, 2002). Dat leidt tot een dadendrang die af en toe overhaast aandoet. 'Eerst doen en dan denken' en 'geen woorden maar daden' passen goed bij de Rotterdamse mentaliteit. De trots en de glorie van de Rotterdammers ligt niet zozeer in eruditie of wereldsheid, maar in hard werken, dadendrang en wat daarmee bereikt kan worden. Ook dit aspect hangt samen met de haven. Deze is vanaf 1880 explosief gegroeid, wat gepaard ging met een enorme instroom van arbeiders uit Zeeland en Brabant, vooral 'op zuid'. Het is die migratie die de aanleiding is geweest tot karakteriseringen als 'de boeren op zuid' die op de noordelijke Maasoever nog wel gehanteerd worden. Als we ons enige speculatie mogen veroorloven kunnen we opmerken dat tot het eigene van Rotterdammers ook een combinatie behoort van een soort gezagsgetrouwheid met een zeker ressentiment - een zekere geslotenheid ook - ten opzichte van de elite, die doet denken

[2] Daar was ook tijdens het onderzoek het een en ander op af te dingen. In termen van verscheepte goederen was Rotterdam niet meer de grootste haven ter wereld, maar nog wel in het aantal schepen. Intussen, sinds 2004, is de koppositie overgenomen door Sjanghai

aan de Brabantse mentaliteit. Ook hier moeten we bedenken dat de klassenstrijd in de haven altijd hard is gevoerd, maar dat havenbaronnen en arbeiders wel uit hetzelfde hout gesneden waren. Het geld werd in de haven verdiend, waar het zichtbaar was hoe hard er voor werd gewerkt. Opnieuw speculatief kunnen we vermoeden dat er daardoor tussen havenbaronnen en arbeiders tegelijkertijd een soort lotsverbondenheid bestond en een wederzijds respect. 'De haven' is de haven van alle Rotterdammers, niet alleen van de Rotterdamse elite. En ten slotte zou ook de zekere mate van 'grofheid' die Rotterdam kenmerkt met de haven te maken kunnen hebben.

Ondertussen is de positie van de haven aan het veranderen. Letterlijk doordat de havenactiviteiten steeds verder buiten de stad komen te liggen. De haven brengt bovendien veel minder werkgelegenheid met zich dan voorheen. Door de automatiseringsgolf aan het einde van de vorige eeuw is de werkgelegenheid in de haven drastisch gedaald. Ook in imago-onderzoek blijkt dat Rotterdam steeds minder als havenstad wordt beleefd en meer als een 'stad met een haven'. Op grond daarvan is in de marketing van Rotterdam het accent verlegd naar Rotterdam als 'waterstad', Rotterdam als stad aan het water. Nu moeten we de betekenis van deze omslag voor de beeldvorming niet overschatten. De haven blijft domineren als vast element in de beelden van Rotterdam. Of het nu gaat om de haven als bron van inkomsten of vertier of als ontmoetingsplaats van culturen, zij is nog steeds beeldbepalend. Buitenstaanders hebben zo hun eigen beeld van de stad: de bekende schrijfster Lisa St. Aubin de Terán verbleef tijdens het Lezersfeest twee weken in Rotterdam en verbaasde zich erover dat Rotterdammers voortdurend klagen dat de haven uit de stad is verdwenen. Onzin, volgens haar.

"Kijk nou! Die haven is helemaal niet weg. Al dat water, het drukke scheepvaart verkeer, de bruggen, de kranen. De haven is groter dan ooit. Water, het mooiste wat er is." (Rotterdams Dagblad 9 november 2001, pag. 23).

Uit opinie-onderzoek blijkt dat Rotterdammers de haven ook nog niet afgeschreven hebben: van alle plekken in de stad zijn de inwoners van Rotterdam namelijk het meest trots op de skyline aan de haven (Boogaarts & Van Duin, 1996, p. 29).

Is dus de positie van de haven als bedrijvigheid in de stad veranderd, symbolisch speelt zij een centrale rol. Er is uiteraard de geschiedenis, de verhalen die rond de haven hangen en het stempel dat de haven op de stad gedrukt heeft. De haven heeft als symbool een katalyserende werking gehad op de Rotterdamse identiteit zoals we die momenteel kennen. De kenmerken die we eerder benoemden – de dadendrang, hardwerkend, 'plat', niet erudiet of werelds, enigszins grof, op een gezagsgetrouwe manier populistisch en egalitair – zijn nog actueel. Ze behoren nog steeds tot het eigene van Rotterdam.

2.2 Stad zonder hart, ruimte voor het nieuwe

Voor de Tweede Wereldoorlog was Rotterdam in veel opzichten een bruisende stad. Het bombardement in de meidagen van 1940 heeft Rotterdam echter beroofd van haar hart. Dit beeld van 'stad zonder hart' is deel gaan uitmaken van het imago van de stad. Rotterdam is niet bepaald een stad waar je gezellig naartoe gaat. Er bestaat niet een 'kilometer met terrasjes, eethuisjes en winkels' die je als warm hart zou kunnen betitelen. Het centrum werd jarenlang als koud en ongezellig ervaren. Daarbij komt dat Rotterdam geen stad is met een sterk ontwikkeld historisch gevoel. Het oude kan er niet steeds op veel respect rekenen. Als het niet bevalt wordt het vaak terzijde geschoven en moet dan plaats maken voor het allernieuwste. Natuurlijk heeft het bombardement daarmee te maken, omdat de grote leegte die achterbleef toch volgebouwd moest worden of – positiever geformuleerd – de open ruimte nodigde uit tot moderne experimenten. En wat daarbij niet beviel kon vrij gemakkelijk gesloopt worden. Toch is deze nuchtere – sommigen zouden zeggen onverschillige - manier van omgaan met het bestaande niet uitsluitend aan het bombardement toe te schrijven, noch is het beperkt tot het centrum. Het voormalige C&A gebouw op de Coolsingel staat in architectuurkringen hoog aangeschreven, maar ging desondanks tegen de vlakte om plaats te maken voor nieuwere gebouwen. Een zelfde lot was ook het oude stadhuis uit 1914 beschoren.

Rotterdam heeft in architectonisch opzicht een naam te verliezen. Daarmee willen we niet suggereren dat de gebouwde omgeving rechtstreeks te vertalen zou zijn in een mentale

tegenhanger. Om te beginnen is het hart van de stad niet uitsluitend en ook niet primair een gebied dat in het centrum ligt[3]. Daarnaast is het hart de mentaliteit van de stadsbewoners en de manier waarop zij omgaan met elkaar. En inderdaad verwelkomen zij vaak 'het nieuwe'. Mogelijk heeft het fysieke bombardement daarop in sociaal opzicht grote invloed gehad. Het bombardement is een klap geweest waarvan ook de mensen in de stad zich hebben moeten herstellen. De enorme leegte die was ontstaan moest gevuld worden, de woningnood moest aangepakt worden, enzovoort. Niet te lang omkijken maar aanpakken was ook hier het parool. Dat het uiterlijk van de stad een dergelijke schade had opgelopen en dat de buitenwacht niet ophield over de lelijkheid van Rotterdam te spreken versterkte alleen maar het competitieve element – 'we zullen ze eens laten zien wat we er van gaan maken' – en uiteindelijk ook de liefde voor de stad. Rotterdammers houden van hun stad, ze zien in het lelijke kleine eendje de zwaan die het kan worden. Maar ze proberen de stad niet te conserveren als ware het een openluchtmuseum; eerder proberen ze steeds vooruit te grijpen op het visioen dat ze van de toekomst hebben. Dat impliceert een zekere openheid voor het nieuwe, zonder dat dat zich per se uit in de houding van 'hartelijk welkom'; eerder is het 'ga je gang'. Zo heeft Rotterdam bijvoorbeeld onder kunstenaars (zie Rails-magazine, december/januari 2001) een modern imago: een stad waarin ruimte bestaat voor vernieuwing en waar ook constant vernieuwing plaats vindt. Duyvendak (2002) laat zien dat dit verrassend genoeg bij migranten ertoe leidt dat die zich identificeren met de stad. De stad is voor hen niet zozeer 'warm' als wel open. De open ruimte in de stad, zowel fysiek als qua mentaliteit, biedt migranten kansen om er *hun* stad van te maken. Het ogenschijnlijke gebrek aan geschiedenis biedt ruimte om hun eigen geschiedenis een plaats te geven in de stad. Het maakt het ook makkelijker om deze geschiedenis achter zich te laten en een nieuw leven op te bouwen. Zeker vluchtelingen gaan naar een ander land om zich los te maken van een leven dat hen bedreigt of beperkt, ze willen een toekomst opbouwen. Het moderne karakter van Rotterdam

[3] Zo beschouwt Vanstiphout (2002) juist de omkering van periferie en centrum als essentieel voor Rotterdam. Kenmerkend zijn de verspreide 'niemandslanden', de volkstuinen, de tippelzone, de stroken grond langs wegen, spoorlijnen en waterwegen. De stad is als het ware binnenstebuiten gekeerd. Rotterdam is een stad waarvan de kern de periferie is.

maakt het makkelijker om voet aan de grond te krijgen in het nieuwe land en zich thuis te voelen. Tegelijkertijd lijkt Rotterdam op de moderne steden uit de landen waar ze vandaan komen. Waar Amsterdam specifiek Nederlands is, en dus 'niet je thuis' lijkt Rotterdam op veel andere moderne steden in de wereld.

Niet iedereen beleeft deze openheid of onbestemdheid even positief. Veel ouderen vinden de stad onherbergzaam. Dit zelfde ervaren buitenstaanders die de stad niet goed kennen: Rotterdam zien zij als een koude, winderige en kille stad. Jongeren vinden de onbestemdheid juist weer spannend. Die vinden het veel leuker om ergens gewoon rond te lopen en maar te zien waar ze uitkomen. Dat niet alles uitgestippeld en overzichtelijk is ervaren ze als iets positiefs. Jongeren zijn dan ook het meest positief over de stad[4]. Zij zijn ook de groep met het minste historisch besef.

We zien dus dat hier het beeld van de stad zonder hart wederom een katalysator is voor eigenschappen die in aanleg aanwezig waren, die versterkt werden en in een zich steeds ontwikkelende vorm aanwezig blijven. Ook nu de stad steeds meer een hart krijgt. Het gebrek aan gevoel voor het historische, het moderne, opene, toekomstgerichte blijft, maar komt terecht in een nieuwe context.

2.3 De tweede stad

Rotterdam, de eeuwige tweede van het land, bevindt zich in een voortdurende competitie met Amsterdam. Minder geschiedenis, minder eruditie, minder bekend in het buitenland (met uitzondering overigens van China), platter, minder gezellig, minder spraakmakend. "In Rotterdam werk je, in Den Haag woon je, in Amsterdam geef je geld uit". En tegelijkertijd is die positie een bron van inspiratie voor Rotterdammers om voortdurend te proberen de hoofdstad de loef af te steken. Via de architectuur, via evenementen, via het voetbal, via een trendsettende culturele subcultuur en dansscene, evenals via

[4] Op basis van een inventarisatie van onderzoek naar het imago van Rotterdam door WEMAR Marktonderzoek BV (bron: vraaggesprek 5 juli 2001).

een trendsettend sociaal beleid. De Rotterdamse stadsvernieuwing was toonaangevend, de opvolger, het wijkbeheer, ook, de sociale vernieuwing is in Rotterdam begonnen, sociale activering ook, de thematiek van de aansluiting van voorschools en vroegschools idem, en ook Opzoomeren, Duimdrop en Thuis op Straat zijn landelijk bekend. En ondertussen is Rotterdam het centrum van de eerste politieke beweging die niet in Amsterdam ontstond: het Fortuynisme. Ook hier klinkt de competitie door. De politieke elite is op Amsterdam georiënteerd, het verzet daartegen manifesteert zich in Rotterdam. Het is van betekenis dat dit verzet zich niet uit in het opzoeken van de Amsterdamse politieke arena, maar in het negeren ervan. De ongrijpbaarheid ligt deels in het feit dat niet de gebruikelijke arena wordt opgezocht en niet de gebruikelijke regels worden gehanteerd. Hoe je de nieuw gekozen regels beoordeelt is uiteraard een heel andere kwestie.

2.4 Low culture

Misschien heeft het iets te maken met een minderwaardigheidsgevoel naar Amsterdam met haar hoogculturele uitstraling, maar Rotterdammers houden van ‘low culture’. Massale evenementen als festivals en marathons passen bij het opgerolde-mouwengevoel. Er is niet zozeer het streven om te horen bij de ‘happy few’ die zich een voorhoede weet, maar eerder om in een zekere massaliteit volksfeesten te vieren. Het soort vermaak dat daarbij hoort hoeft niet altijd een hoog niveau te hebben. Essentie is het beleven van gevoel deel uit te maken van een massa. Rotterdammers zijn er trots op als er zich een belangrijk evenement in hun stad afspeelt. Er is een sterk gevoel van betrokkenheid bij hun stad. Dat is niet hetzelfde als betrokkenheid bij de gemeente als overheid. Wel hebben delen van de Rotterdamse overheid er slag van om aansluiting te vinden bij evenementen die de Rotterdammers aanspreken, maar bijvoorbeeld ook bij het Opzoomeren. We zullen daarvan voorbeelden bespreken. Het is van belang om te onderkennen dat de gevoelens ten opzichte van de stad op een dubbelzinnige manier geuit worden. Kankeren is bijna de standaard manier om je uit te drukken. We hebben al de mate van grofheid genoemd die daarbij in het geding is. Maar daaronder ligt vaak een grote betrokkenheid.

2.5 Strevende stad

Pas laat in de loop van het onderzoek, in september 2002, ontstond het beeld van Rotterdam als ‘strevende stad’. Maar wie de beschouwingen leest over Rotterdam als stad die herrijst na de oorlog, als tweede stad, over de dadendrang, het moderne, niet zozeer warm maar wel open, het rusteloze dat jonge migranten uit alle delen van de wereld herkennen als kenmerk van het eigentijdse, voelt toch dat de stad zonder ophouden probeert zich een positie te verwerven of bestaande posities te verbeteren. Het zijn niet alleen mooie of positieve beelden, al strevende wordt er zelfs veel moois vernietigd, maar achterom kijken is minder kenmerkend voor Rotterdam. De blik is vooruit gericht en waar gehakt wordt vallen nu eenmaal spaanders.

2.6 Interne verscheidenheid: de dorpen van Rotterdam

De verschillende beelden van Rotterdam in het buitenland en in andere Nederlandse steden zijn ook terug te vinden in de stad zelf. Neem bijvoorbeeld de veel gemaakte tweedeling Noord en Zuid. Rotterdam Zuid staat bekend als woonstad. Dit deel kent geen duidelijk winkel- of cultuurhart. Noord daarentegen heeft historie en cultuur, en ontwikkelde zich gedifferentieerd: aan de ene kant heb je luxe wijken als Kralingen en Hillegersberg, aan de andere ligt de arbeiderswijk Spangen. Naast deze functionele verschillen is er nog een verschil van beleving tussen noord en zuid. Dat kwam al ter sprake: de noorderlingen spreken van oudsher schimpend over de ‘boeren’ van Zuid, terwijl deze boeren op hun beurt wijzen naar de arrogante stedelingen en zakenlui in het noorden.

De ontwikkeling van Rotterdam-Zuid kwam in 1872 op gang met de opening van de Nieuwe Waterweg. De economische groei die dit tot gevolg had stimuleerde de aanleg van havens, handels-terreinen en spoorwegemplacementen op Feyenoord, en niet te vergeten de bouw van bruggen over de Nieuwe Maas. Voor al deze bouwnijverheid waren veel arbeiders nodig die Rotterdam zelf niet kon leveren. In Europa heerste op dat moment een landbouwcrisis waardoor veel boeren moesten uitkijken naar ander werk.

Deze optelling had tot gevolg dat vele Brabanders, Zeeuwen, eilanders, Friezen en Groningers naar Rotterdam trokken om in de haven te werken. Ook verplaatsten fabrieken elders uit het land hun activiteiten naar Rotterdam, zoals de fabrieken van de families Van den Bergh en Jurgens uit Oss (die later uitgroeiden tot Unilever) en met hen vele Ossenaren (in 1947 woonden in Rotterdam 492 dragers van de familienaam Van Os).

Op Rotterdam-Zuid werden hele woonwijken voor de 'immigranten' uit de grond gestampt, wat dit stadsdeel tot na de Tweede Wereldoorlog de naam Boerenzij opleverde. Veel andere nationale migranten vestigden zich in Crooswijk en het Oude Westen. Deze wijken vormden daarmee dorpen op zichzelf waar elke groep provincialen zijn eigen cultuur van thuis meenam.

Het dorpse karakter werd versterkt door de voortdurende annexatie van randgemeenten. In 1941 werden bijvoorbeeld Hillegersberg, Schiebroek en IJsselmonde aan Rotterdam toegevoegd. Maar ook daarvoor, in 1925, waren er al eens van de ene dag op de andere dag 85.000 nieuwe inwoners op deze wijze aan de stad toegevoegd. En nog iets vroeger, tussen 1880 en 1915 groeide de stad met gemiddeld 9.000 inwoners per jaar. De bevolking nam in deze periode van 35 jaar toe van 148.000 tot 472.000.

Zoals gezegd laat deze geschiedenis zijn sporen na. Rotterdam is nog steeds een stad van dorpen. Verschillende wijken hebben identiteiten die deels terug te voeren zijn op hun eigen geschiedenis die later weer is opgenomen in de geschiedenis van de stad. De groei van de stad is zo recent dat deze geschiedenis nog duidelijk doorklinkt. Mogelijk is dit ook een reden dat de wijkgedachte in Rotterdam zozeer aansloeg.

Het zou een interessante exercitie zijn om na te gaan in hoeverre wijken dit karakter vasthouden, juist onder invloed van de instroom van nieuwe bevolkingsgroepen. Ook zou het boeiend zijn om na te gaan in hoeverre de Erasmus-brug, de tweede stadsbrug die noord en zuid verbindt en die door de

bevolking als nieuw icoon van de stad omarmd wordt, het noord-zuidgevoel veranderd heeft[5].

2.7 Een stad voor jongeren

De interne differentiatie van Rotterdam beperkt zich niet tot de indeling in gebieden. Ook per leeftijdscategorie verschilt het eigene. Op basis van een grootschalig imago-onderzoek onder 11.000 Nederlanders onderscheidt Rotterdam Marketing vier verschillende leeftijdscategorieën die elk hun eigen beleving bij Rotterdam hebben. Voor elke leeftijdsgroep heeft het bureau vervolgens een aparte marketingstrategie ontwikkeld om de stad Rotterdam bij de betreffende groep onder de aandacht te brengen. De eerste groep, 16 tot 25-jarigen, heeft volgens het onderzoek een positief gevoel bij Rotterdam. De stad heeft voor hen een internationale uitstraling en is de hoofdstad van de jongerencultuur (hiphop). De stad leent zich prima als decor voor films die zij bekijken en heeft een moderne uitstraling. Zeer veel reclamespots met een modern decor zijn in Rotterdam opgenomen. De tweede groep, 25 tot 40-jarigen, wordt omschreven als 'vroege uitgaansbezoekers'. Deze groep bezoekt steden om te winkelen en uit eten te gaan en kent daarom alleen de winkels en restaurants van Rotterdam. Met de rest van Rotterdam is ze onbekend. De derde groep, 40 tot 55-jarigen, heeft een beeld van Rotterdam dat correspondeert met de jaren zestig en zeventig. Rotterdam is in hun ogen een functionele, ongezellige werkstad. Bij de vierde en laatste groep, de 55-plussers, leeft dit beeld nog sterker en is het gekoppeld aan criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Deze groep vindt vooral de aanwezigheid van grote groepen allochtonen bedreigend.

[5] Het lijkt er vooralsnog op van niet. Fortuin en De Zeeuw (2003) hebben een studie verricht naar de mogelijke sociale effecten van een derde stadsbrug. Volgens een van hun gesprekspartners wordt de Erasmusbrug beleefd als ‘een brug van noord’, hij staat als het ware ‘met zijn kont naar zuid’. De indruk bestaat dat alles wat ‘werelds’ is op zuid beleefd wordt als iets van noord. Noord en zuid is dus niet alleen maar een geografische aanduiding. Het is ook een symbolisch schema waarin de dominante en de onderliggende kant van de stad worden ondergebracht. De route naar een andere verhouding verloopt dus niet zozeer via de toenadering tot noord, maar langs het ontwikkelen van de trots van zuid op basis van - weer - haar eigenheid. De ontwikkeling van Parkstad zou hierin mogelijk een rol kunnen spelen.

2.8 Minderhedenstad

Rotterdam als immigratiestad kent een geschiedenis die verder teruggaat dan de instroom van allochtonen, zoals we hebben gezien rond de groei van de haven. Vanouds zijn er echter in Rotterdam allochtone migranten aangekomen. Een bekend voorbeeld is Tuschinsky. Kaapverdiaanse zeelieden bleven er vaak hangen en de stad heeft dan ook een bloeiende Kaapverdiaanse gemeenschap. Hetzelfde geldt voor Chinezen. Van oudsher wonen zij veel op Katendrecht. In 1950 werd het eerste Chinese restaurant geopend op de Binnenweg. Momenteel kent Rotterdam een bloeiende dans- en R&B-scene, veel bekende DJ's komen er vandaan. Migranten spelen daarbij een vooraanstaande rol. Ook is Rotterdam naar het schijnt vooral onder de allochtone Nederlandse jeugd geliefd als huwelijksmarkt: zij komen veel naar Rotterdam om op zoek te gaan naar een potentiële huwelijkspartner. Rotterdam heeft vooral een naam als stad die de bekende verkeerde lijstjes aanvoert, en de prominente aanwezigheid van allochtonen speelt in die beeldvorming een grote rol. Die aanwezigheid zorgt ook voor een sterke culturele dynamiek. Dat deze tot een blijvende verandering in het 'eigene' van Rotterdam zal leiden staat als een paal boven water, maar op welke manier valt nog niet te overzien.

Verwey-
Jonker
Instituut

3 Drie gevalsbeschrijvingen

In dit hoofdstuk presenteren we drie gevalsbeschrijvingen om de gedachten over de culturele factor te bepalen. In elke gevalsbeschrijving gaan we op zoek naar de verhalen die Rotterdammers over hun stad vertellen en de relatie van deze verhalen met maatschappelijke praktijken, plekken en geschiedenissen in de stad. Daarvoor putten we uit verschillende onderzoeken die wij in Rotterdam uitgevoerd hebben.

In elke casestudie staat een ander beleidsterrein centraal. In de eerste studie (Opzoomeren) nemen we een typisch Rotterdams fenomeen onder de loep: Opzoomeren. Achter deze verzamelnaam gaat een groot aantal activiteiten schuil waarin burgers de hoofdrol spelen. Steeds is er een wisselwerking tussen concrete, doelgerichte activiteiten en gemeenschapsvorming. Het is een subtiel spel van georganiseerde ontmoetingen tussen verschillende bevolkingsgroepen op basis van gedeelde – bestaande of nieuwe - symbolen. Deze gevalsbeschrijving is gebaseerd op twee evaluatieonderzoeken uit 1995 en 2001 naar Opzoomeren in Rotterdam (Bons et al., 1995; Duyvendak & Van der Graaf, 2001).

In de tweede casestudie komen het fysieke en de ruimtelijk-symbolische dimensie aan bod. We beschrijven drie projecten die zich afspelen op het snijvlak van de fysieke en sociale leefomgeving:

- de herinrichting van de Heemraadsingel en de Noord- en Bergsingel;
- een sociale visie voor de Kop van Zuid;

- de ontwikkeling van Schieveste, een gebied met een gemengde functie op een mobiliteitsknooppunt in Schiedam.

Deze gebieden hebben plekken een eigen ‘nestgeur’, door de inwerking van culturele en symbolische factoren. De projecten zijn eerder beschreven in een drietal onderzoeken die het Verwey-Jonker Instituut heeft uitgevoerd (Fortuin, 2000, 2002, 2003).

In de derde casestudie tot slot - de Marathon en Rotterdam Festivals - leggen we een verbinding tussen het schaalniveau van bewoners en de stad. De studie richt zich op de voorkeur van Rotterdammers voor grootstedelijke ‘manifestaties’ aan de hand van twee voorbeelden: de Rotterdamse marathon en de Stichting Rotterdam Festivals. Beide voorbeelden blijken hun succes mede te danken te hebben aan de manier waarop ze voortbouwen op ‘het eigene’ van Rotterdam.

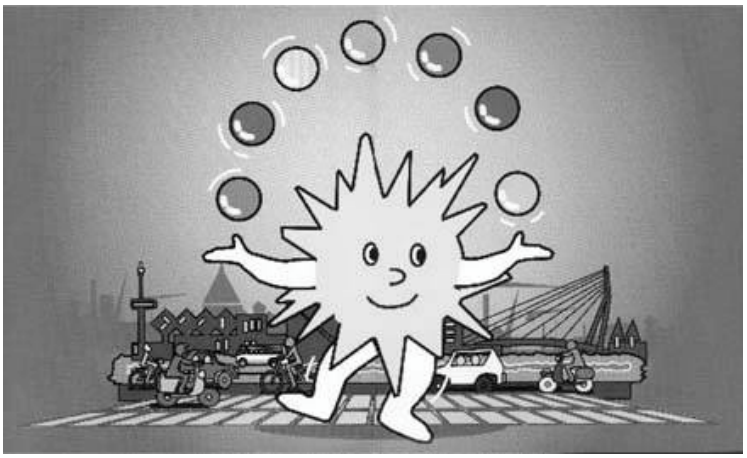

Het oorspronkelijke logo van Opzoomeren, Oppie. Een poppetje in de vorm van een stralend zonnetje symboliseerde de positieve aandacht die Opzoomer Mee zocht voor straten. In plaats van te wijzen op problemen, wilde Opzoomer Mee de potenties van straten in het daglicht zetten. Dat dit figuurtje aansloeg, blijft uit de vele foto's waarin Oppie t-shirts, huiskamerramen en spandoeken siert.

3.1 Gevalstudie 1: Opzoomeren

Opzoomeren is een Rotterdamse 'sociale uitvinding' die specifiek samenhangt met de lokale sociale structuur en cultuur en met de lokale geschiedenis. Het begrip verwijst naar de Opzoomerstraat in de deelgemeente Delfshaven. Het was in deze straat dat bewoners in 1989 zelf de handen uit de mouwen staken om hun straat schoner, veiliger en gezelliger te maken. De bewoners waren het beu om nog langer te wachten op en te klagen over 'de overheid'. Men stak zelf de handen uit de mouwen, maakte afspraken om regelmatig de bezem door de straat te halen en knapte gezamenlijk de straat op, onder andere door het plaatsen van extra verlichting (de zogenaamde Opzoomerbolletjes).

De acties van de Opzoomerstraat sloten wonderwel aan bij het opkomende wijkbeheer en de sociale vernieuwing in Rotterdam. De actie in de Opzoomerstraat paste precies in deze aanpakken waarin een nieuwe relatie tussen het handelen van bestuurders en de betrokkenheid van de bevolking werd nagestreefd. Het projectbureau Sociale Vernieuwing, dat van 1990 tot en met 1994 operationeel was, onderkende het principiële belang van het initiatief van de bewoners en voerde een campagne om deze aanpak te promoten. De aanpak van de Opzoomerstraat werd als voorbeeld gepresenteerd van het straatgericht verbeteren van de woonomgeving. Jaarlijks werd een Opzoomerprijs uitgereikt aan Rotterdamse straten, en actieve straten konden een Opzoomerzegel verdienen, die ingewisseld kon worden voor extra onderhoud of voorzieningen in de straat.
De afsluiting van het spraakmakende project Sociale Vernieuwing in Rotterdam moest dan ook 'Opzoomerdag' gaan heten. Op 28 mei 1994 stond Rotterdam op zijn kop[6]. Op 32 pleinen in Rotterdam vonden activiteiten plaats en bewoners werden uitgedaagd zich in te zetten voor 'hun' plein.
Gemeentelijke diensten werden gemobiliseerd om hun eigen uitdagingen te realiseren. De ROTEB (reinigingsdienst) haalde die dag in samenwerking met de bewoners 60 ton afval op, waar het normaal gesproken in een week 18 tot 20 ton was. Gemeen-

[6] Een beschrijving van de dag is te vinden in Bons, et al. (1995)

tewerken ging de uitdaging aan om in één dag 1000 bomen te planten. Een groot aantal speeltuinen werd grondig opgeknapt en er waren tal van stedelijke manifestaties en activiteiten. Ook de straat werd niet vergeten. In meer dan 1300 Rotterdamse straten waren bewoners in de weer om de straat op te knappen. Daartoe werden 60.000 gele bezems uitgereikt. In totaal waren er op de Opzoomerdag naar schatting tienduizend bewoners actief. Ook het bedrijfsleven liet zich niet onbetuigd. V&D, C&A, de Bijenkorf, Donner en de Hema hadden hun etalages in Opzoomersfeer ingericht, 'Oppie' sierde de gevel van het gebouw van Nationale Nederlanden bij het station, Bram Ladage verkocht de patat in speciale zakken met Oppielogo, het Hilton hotel en Hotel Centraal stelden speciale opzoomersuites ter beschikking voor actieve Opzoomeraars en hun partners, Albert Heijn verkocht Opzoomer-pakketten, enzovoort.

De kleur geel was de kleur van de Opzoomerdag. Er werd een karakter ontwikkeld, Oppie, dat stond voor het Opzoomeren. Oppie was, en is nog steeds, een poppetje in de vorm van een stralend zonnetje. Het symboliseerde de positieve aandacht voor de stad in plaats van een oriëntatie op problemen.
De activiteiten werden decentraal, in de straten of op de pleinen vorm gegeven, aangepast aan de lokale situatie. De organisatievorm moest aan zekere eisen voldoen, en ook voor de activiteiten was een programma van eisen geformuleerd dat over de locaties heen een zekere vergelijkbaarheid garandeerde. Het stramien van deze activiteiten was voorgeschreven. Zo moest er getekend worden voor minimaal acht uitdagingen, bijvoorbeeld een wijkorkest speciaal samengesteld voor deze gelegenheid, een jongerenweddenschap, een wijkdiner voor minstens 200 bewoners en een 'pleinverrijking', die de sociale functie van het plein moest versterken.

In het voormalige dorp Pernis was de uitdaging om ƒ 160.000 (72.600 euro) bijeen te brengen voor het bouwen van een replica van een in 1967 afgebroken muziektent.

"Door de muziektent wordt het weer gezellig, net als vroeger toen de vissershaven er nog was" en: "De muziektent is prachtig, dat wordt de kern van het dorp". "Leuk voor al onze muziekverenigingen", vindt een huisvrouw. "Want er gebeurt hier in het dorp veel hoor. We hebben veel zangkoren, er is de boerenkapel en de muziekvereniging O.B.K."

De Shell heeft ƒ 10.000,- ter beschikking gesteld, volgens een bewoner omdat ze toch wel wat verplicht waren, nu de laatste jaren veel Pernissers werden ontslagen. (Bons et al., 1995, p. 45).

Bewoners van Pernis spreken over 'het dorp'. De Opzoomerdag wordt in Pernis gekleurd door de relatie van het dorp tot Rotterdam. Men vreest ingelijfd te worden bij de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet. Als het dan toch moet, dan maar liever bij de zelfstandige gemeente Albrandswaard. Dat het Opzoomeren in Pernis zelf zo'n succes is tekent de paradoxale verhouding tot 'de stad': een Rotterdams initiatief als aanleiding voor de voorzitter van de wijkraad om een uiteenzetting te geven over de bestuurlijke toekomst van Pernis en mede te delen dat hij zich in de toekomst zal inzetten voor voortzetting van het Opzoomeren.

In een wijk als Bospolder-Tussendijken, die ook al in 1994 geteisterd werd door drugsoverlast en andere sociale problemen, gebeurt een en ander in een grimmiger context. De 'jongerenuitdaging' verloopt daar als volgt:

"Na de eerste ideeën van de speeltuinvereniging BOTU (Bospolder-Tussendijken) zo'n 15 jaar geleden hebben afgelopen maart dertig - hoofdzakelijk buitenlandse - jongeren van het buurthuis Piet Hein op een zaterdag de hele speeltuin ontdaan van alle speeltoestellen en bankjes inclusief hun betonnen fundering. Het was een koude zaterdag, de grond was hard bevroren. Het was de realisering van het idee van de sociaal cultureel werkster van het buurthuis om jongeren uit te dagen met elkaar een daad te stellen voor de buurt. Op de bewuste zaterdag 's ochtends om 9.00 uur trof de sociaal cultureel werkster dertig opgeschoten jongeren schommelend en wippend in de te slopen speeltuin aan. Onder stemmige reggae-muziek hebben ze toen een halve dag stevig aangepoot, waarna ze hen stevig moest toespreken om een fase van slapte te overwinnen. (…) Aan het eind van de dag waren ze allen bekaf, maar ze hadden de klus geklaard. Als beloning kregen ze 'een dagje stappen' naar Den Haag. (…) Voor de opening van de speeltuin tijdens de Opzoomerdag krijgen vijftien jongeren op het podium applaus van de buurt. Bij de heropening van de schitterend ingerichte speeltuin ziet het zwart van de ouders en kinderen" (Bons et al., p. 56).

In de vormgeving van de Opzoomerdag spraken professionals een duchtig woordje mee. Allerlei inzichten die in opbouwwerkpraktijken waren opgedaan werden verwerkt in de aanpak van de Opzoomerdag (zie Fortuin, 1996). De toenmalige projectleider 'Ons Plein', het Opzoomerprogramma dat zich op de pleinen afspeelde:

"Voorjaar '93 lag er een goed program van eisen. Uitgangspunt was: organiseer het niet centraal vanuit één hand, maar 1000 maal kleinschalig, o.a. vanuit 30 pleinen. Centraal werden uitdagingen gesteld, maar mensen werden zelf verantwoordelijk gemaakt voor hun eigen programma. Dat werd stedelijk ondersteund met de gele campagne. (...) Trefwoorden waren behalve 'decentrale aanpak' en 'uitdaging' ook 'ruil'. Het waarmaken van een uitdaging wordt beloond, met een budget en faciliteiten" (Johan Janssens, Steiger 94/2, juni 1994, p.10-11).

De genoemde principes hebben sterk bijgedragen aan het succes van de Opzoomerdag (Bons et al., 1995).

Hoewel de Opzoomerdag in de media vooral als 'schoonmaakactie' werd gezien, was de inzet breder. Zonder dat de concrete resultaten daardoor minder belangrijk werden, waren de effecten wat betreft verhoudingen tussen burgers een belangrijk en beoogd effect. Zo zegt Toni Boxman, coördinator Opzoomerdag 1994:

"Idee voor de afsluiting van Sociale Vernieuwing was: geef iedereen een bezem. Voor mij was het duidelijk dat dat niets zou worden en dat we dat niet moesten doen. Er is (…) lang gepraat over de boodschap van de Opzoomerdag. In de discussie is de inzet verbreed. Er zijn andere dingen bij gekomen: tenten op de pleinen, muziek, de Opzoomerkrant. De boodschap werd breder. Van 'samen je straat vegen' werd het: "doe iets, samen met elkaar".(Toni Boxman in Steiger 94/2, juni 1994, p. 10/11).

Op deze manier werd zowel aansluiting gevonden bij de Rotterdamse stijl van 'handen uit de mouwen', als bij de betekenis van 'gezamenlijk en massaal iets doen' en bij 'low culture' (wijkorkest). Centrale manifestaties als de afsluiting op het Afrikaanderplein met onder meer een optreden van het Rotterdams Philharmonisch Orkest, getuigen ook van de interessante spanningsrelaties die dat op kan leveren. Het feit

dat de toenmalige burgemeester Bram Peper - hoewel niet bepaald beleefd als een 'man van het volk' - de hele dag gekleed was in een opzoomergeel pak - laat een gevoeligheid voor gedeelde symbolen zien die het gemeentebestuur op dat moment aan de dag legde. Van meet af aan was er een wisselwerking tussen decentraal en centraal, maar ook van overheid, burgers, instellingen en bedrijfsleven. In het voorbeeld van Pernis komt duidelijk het beeld naar voren van de stad[7] waar voormalige dorpen hun eigenheid als dorp behouden en zich tegelijkertijd deel van de stad weten, met alle paradoxen van dien.

Met de Opzoomerdag maakte volgens Bons et al. (1995, p. 15) de sociale vernieuwing een omslag van 'beleid als motor van vernieuwing' naar 'burgers als motor van de vernieuwing'. Toch bestaan er spanningsverhoudingen tussen diverse actoren (burgers-overheid-professionals) en bestuurlijke en maatschappelijke niveaus (stad-deelgemeenten-wijken). Verschillende actoren en schaalniveaus 'strijden' in zekere zin om het primaat. Deze spanningsverhoudingen blijven bestaan en ze versterken zich in het vervolg van het Opzoomeren (Duyvendak & Van der Graaf, 2001). Ook in de tijd zien we fluctuaties. De wortels van het Opzoomeren liggen bij de bewoners van de Opzoomerstraat, maar in de sociale vernieuwing, die een politiek initiatief was, werd het belang van hun inzet en aanpak herkend. Dat was zowel bestuurlijk als ambtelijk het geval (Fortuin, 1994). De Opzoomerdag is daar niet zonder meer een vertaling van, want die heeft zijn uiteindelijke kleur en vorm in sterke mate verkregen dankzij de inbreng vanuit het opbouwwerk, die weer voortbouwde op ervaringen in andere opbouwwerkprojecten (zie Fortuin, 1996). In de Opzoomerdag kwamen dus initiatieven op samenlevingsniveau, op bestuurlijk niveau en op professioneel niveau bij elkaar. Weer later namen sommige oorspronkelijke initiatiefnemers trouwens ook weer afstand van de richting waarin het Opzoomeren zich ontwikkelde.

[7] Wie twijfelt aan de representativiteit van dit dorp dat geen deel uitmaakt van een deelgemeente kan te rade gaan bij andere voorbeelden. Bijvoorbeeld het voormalige dorp Hoogvliet zelf, dat jarenlang een dominante 'stadspartij' (de Initiatiefgroep Boomgaardshoek en Platen, IBP) heeft, ontstaan uit onvrede met de annexatie door Rotterdam. Ook een wijk als Hillegersberg draagt nog duidelijk de kenmerken van een dorp. Wie daar naar 'het dorp' (de Bergse Dorpsstraat en omgeving) gaat doet iets anders dan degene die naar 'de stad' gaat.

Er bleek een breed draagvlak te bestaan voor voortzetting van het Opzoomeren (Bons et al., 1995). Aanvankelijk geschiedde dat in de vorm van de 'Gele Noot' (Duyvendak & Van der Graaf, 2001). Dat ontwikkelde zich later tot het stedelijke Bureau Opzoomer Mee en leidde tot een voortdurende serie nieuwe initiatieven waarbij steeds werd voortgebouwd op hetzelfde type aanpak en dezelfde symbolen – de kleur geel, Oppie, de gele bezem.
Het Bureau Opzoomer Mee heeft in de loop van de tijd een campagnemethodiek ontwikkeld die aan de hand van jaarlijks vastgestelde thema's en activiteiten het Opzoomeren in de stad stimuleert en richting geeft. In de stad en in de wijken is verder een uitgebreide infrastructuur ontstaan van Opzoomerteams en actieve bewoners, die nog steeds de concrete gestalte van het Opzoomeren sterk beïnvloed. Soms is het verwijt hoorbaar wordt dat Opzoomeren een 'kunstje' geworden is dat bewoners moeten doen om allerlei beloningen te ontvangen. Desondanks is het – op de ene plaats sterker dan op de andere – een aanleiding om de eigen creativiteit en inzet van bewoners aan te boren. De stedelijke campagne is eerder een aangrijpingspunt voor buurtactiviteiten dan een keurslijf. Duyvendak en Van der Graaf (2001) geven een uitgebreid overzicht van Opzoomeractiviteiten door de jaren heen. Hier volstaan we met enige voorbeelden, ontleend aan Fortuin & Van der Graaf (2002a).

Twee jaar na de Opzoomerdag, op zaterdag 22 juni 1996, namen achtendertig Rotterdamse jongerenteams, in totaal 829 jongeren tussen de 15 en de 20 jaar, deel aan de campagne *Blind Date*. De campagne had het karakter van een ruil tussen jongeren en de samenleving. Jongeren tonen initiatief, doen wat voor de samenleving en de samenleving doet vervolgens iets voor jongeren. Deze ruil vormde als het ware een ritueel, waarin jongeren betekenissen uitwisselen met andere buurtbewoners en instellingen in de buurt. De ruil moest een positief effect hebben op onderlinge aanspreekbaarheid, communicatie en samenwerking tussen jongeren, buurtbewoners, instellingen en diensten. Opzoomer Mee hoopte jongeren te koppelen aan een samenlevingsnetwerk van de buurt. In het kader van de 'premie op actie' konden de deelnemende teams een beloning ontvangen voor hun inzet. Alle 38 teams hebben de campagne met succes afgerond en ontvingen het Opzoomerzegel ter waarde van *f* 2.000,-. Dit Opzoomerzegel kon men aan een gezamenlijke activiteit besteden. Ook hier werd gekozen voor

een aansprekend thema, maar nu voor jongeren: de blind date. Relaties houden elke puber bezig en een georganiseerde date, zonder dat je weet wie je ontmoet is dan ook de ultieme uitdaging. Latere campagnes krijgen evenzeer namen die de doelgroep aanspreken: Mission Impossible of voor ouderen: de Tijdmachine.

In 1999 werd de *Goeie Morgen!-campagne* gelanceerd. Daarin werd de ambitie van elkaar kennen, herkennen en erkennen in de straat, gesymboliseerd door de afgenomen hoed, letterlijk zichtbaar in het logo. De Goeie Morgen!-campagne bestond uit drie fasen. In de eerste fase ging het om teampresentaties – het startschot klonk op 1 juni met een koor op de Erasmusbrug (een 'iconische' plek in Rotterdam en een verbinding tussen Noord en Zuid). De tweede fase volgde: deelname aan een deelgemeentelijke actiedag in september/ oktober. De laatste fase was de Goeie Morgen!-parade op 20 november 1999. Door elkaar te groeten werd uiting gegeven aan sociale cohesie:

"Goeie Morgen is een goede symboliek voor de missie van het Opzoomeren in de grote stad Rotterdam: een bescheiden ambitie, respect voor elkaar, een zekere betrokkenheid bij het beheer van de straat en vooral niet doorslaan. [..] Als metafoor voor de eeuwwisseling is het thema typisch Rotterdams" (Programma 1999, stichting Opzoomer Mee Rotterdam, gecit. in Nieuwsbrief Opzoomer Mee 7/2000).

Het teruggrijpen op vroegere gebruiken is een beproefde strategie van Opzoomer Mee. De naam van de actie *O Dennenboom*, waarbij straten zelf een geschonken kerstboom moeten versieren en onderhouden, verwijst naar het gelijknamige kerstliedje dat door menig Nederlandse volwassene tijdens de kerstdagen rond de kerstboom is gezongen. Deze benaming roept dan ook herinneringen op aan gezellige feestdagen met de familie; een sfeer die Opzoomer Mee nu wil oproepen tussen buurtbewoners rondom de kerstboom in hun straat. De actie is ook de katalysator voor veel positieve gebeurtenissen, zowel op het persoonlijke vlak als voor de straat en de buurt. Als voorbeeld van het persoonlijke niveau tonen we een bericht uit de nieuwsbrief van Opzoomer Mee.

Karwijstraat, Hoogvliet (Bron: Nieuwsbrief Opzoomer Mee 7/2000)

'Met een tevreden gevoel huiswaarts'

Dat 'O Dennenboom' leeft in Hoogvliet bleek al in 1998. Kinderen die toen in groepjes langs de deuren gingen om versieringen voor de wijkkerstboom in de Karwijstraat op te halen, keerden al spoedig terug met tassen vol versieringen en lekkers. En de boom werd versierd zoals de kids dat wilden: alle ballen en slingers op een kluitje. Bewoner Donnie Jelsma draagt nog een bijzondere herinnering aan die kerstviering met zich mee. "Een kereltje uit de wijk, ik noem hem maar de kerstballenjongen, had een aantal ballen stuk gemaakt. Twee dagen later stond hij voor de deur met een doosje waarin zes nieuwe prachtige rode ballen zaten. Hij had spijt van zijn daad. Daardoor kreeg onze boom voor mij iets extra's." Naast een lampionnenoptocht voor de kinderen volgt er in december altijd nog een bijeenkomst onder de kerstboom met zo´n zestig à zeventig bewoners. "We hebben ook wel eens in de stromende regen met een kom erwtensoep 'O Dennenboom' staan zingen. Dat is ook wel een aparte ervaring. Zo'n samenzijn hoeft overigens geen uren te duren hoor! Al is het maar eventjes, je keert na afloop altijd met een tevreden gevoel huiswaarts."

Naast deze 'microherinneringen' ontwikkelen zich ook vaak hele straatfeesten rond de kerstboom. Een voorbeeld uit de wijk Zevenkamp:

"Het was een héél, hééél groot feest. Dat hadden we jaren eerder moeten doen, vond iedereen. Rond de tafel hebben de kinderen eerst de versieringen gemaakt. De vaders hebben de lichtjes opgehangen en zuurstokken gemaakt voor in de boom" (Nieuwsbrief Opzoomer Mee 7/2000).

Wat O Dennenboom allemaal los heeft gemaakt bleek ook uit een interview met een aantal beroepskrachten, tijdens een onderzoek naar de Mathenesserweg (Fortuin & Vos, 1999). Deze weg staat bekend om de problemen met drugsoverlast en criminaliteit.

"Wat we op een gegeven moment hebben gedaan, mijn collega en ik, eind '97, toen er kerstbomen ter beschikking werden gesteld vanuit het Bureau Opzoomer Mee, toen hebben we gezegd, er moet er niet

één komen, we moeten op de hoek van iedere zijstraat een boom hebben. We gaan voor minstens tien. Nou, dan sta je daar, waar ga je iets mee doen? Want we hadden van tevoren wel de ervaring gehad, als je zoiets plant, en je hebt het niet met mensen daarover gehad, dan gaat het fout. Dan verzetten mensen zich ertegen, en dan krijg je het tegenovergestelde proces."
"Nou, ik ben toen gewoon op mijn gevoel af gegaan, ik keek naar de huizen en dacht van, je kan zien, díe mensen houden van kerstbomen. En dan belde ik aan, en wat zie je, het klópte iedere keer gewoon. Dat mensen zeiden, "goh, wat leuk! Dat gaan we doen, wij organiseren wel een feestje, kom maar brengen die boom. Hoe gaat het dan verder?" Dus in een uur tijd waren we al die kerstbomen kwijt. Die mensen hadden zoiets van 'we kennen die, en we kennen die, en díe doen wel mee, en we maken een piek en we kleden hem netjes aan en zo. "We wisten nooit dat dat kón, dat soort dingen". Dus een jaar daarop kwamen ze alweer vragen, van 'we kunnen toch wel weer een kerstboom krijgen?'. En dat heeft ons weer een idee gegeven van wat voor type mensen daar zitten. Want er zitten dus panden bij waar echt geen land mee te bezeilen is, waarvan je niet precies weet wie daar zit, en wat voor toestanden daar achter zitten. Maar er zit een hele grote groep verspreid over die weg, die elkaar behoorlijk kennen. (..)"
"Wij hadden er ook geen benul van dat er nog andere mensen zaten die ook wel iets wilden doen aan die toestanden". Daar zijn ze via het Opzoomeren pas achter gekomen, ook al kenden ze elkaar. Er werd niet over gesproken. (..) Ze zien elkaar op straat, maar ze zetten net niet de stap om het daarover te hebben. Er zit een jongen die alleen maar 's nachts actief is, dingen maakt en zo. Ze weten wel dat hij daar woont, maar wat hij doet … En dan heeft hij een paar keer bij die vergaderingen erbij gezeten, en dan blijkt die jongen ineens krantjes te kunnen maken en weet ik wat niet al. Ze willen nu een Bewonersorganisatie Mathenesserweg, BOM, oprichten. En dan worden ze weer uitgenodigd op het stadhuis om bij het begroeten van de burgemeester naar het stadhuis toe te komen. En zo'n club is dus op deze manier gestart."

Iedere straat ontwikkelt aan de hand van O Dennenboom zijn eigen 'tradities' en rituelen. Dit blijkt wel uit het voorbeeld van de Karwijstraat (naast de lampionnenoptocht voor de kinderen volgt er in december *altijd nog* een bijeenkomst onder de kerstboom met zo´n zestig à zeventig bewoners). Toen Op-zoomer Mee in latere jaren dan ook de actie niet herhaalde reageerden veel bewoners, maar ook bestuurders, teleurgesteld.

In de Grote Visserijstraat in Bospolder-Tussendijken worden kinderen bewust betrokken bij het versieren van de kerstboom, en die betrokkenheid komt terug in een verantwoordelijke houding tegenover de kerstboom:

“Kinderen uit de straat starten ‘s middags al met het versieren van de kerstboom. Dat vinden ze natuurlijk prachtig, maar het heeft ook een doel: wat je zelf maakt, laat je ook met rust” (Nieuwsbrief Opzoomer Mee 7/2000).

Opzoomer-activiteiten roepen herinneringen op bij bewoners, maar creëren ook nieuwe herinneringen. De bewoonster uit de Karwijstraat herinnert zich bij O Dennenboom de jongen uit haar buurt (‘de kerstballenjongen’), die uit berouw over zijn vernielingen nieuwe kerstballen kocht voor de kerstboom in de straat. O Dennenboom krijgt daarmee voor haar betekenis, het wordt een symbool voor de sfeerverbetering in haar straat. Jongeren die hebben deelgenomen aan de Blind Dates herinneren zich de positieve sfeer, de spanning en de ontmoeting en gaan deze activiteiten daarmee associëren. Activiteiten krijgen een betekenis in de herinnering van de deelnemers en toeschouwers. Mensen laten zich op deze herinneringen aanspreken. Naast de communicatie met medebewoners vanwege de vele activiteiten rond de kerstboom, is er ook de communicatie op een algemener schaalniveau. Een manier is het gebruik van logo’s: het logo van O Dennenboom is wijd en zijd bekend en ook Oppie de Opzoomerster prijkt op menig raam en gevel in Rotterdam.

Rond het Opzoomeren zijn bovendien bestuurlijke praktijken ontstaan die het bestuur dichter bij de bevolking brengen. De sociale vernieuwing kende al een fenomeen als 'Op de koffie'. Iedere Rotterdammer die een beperkt aantal mensen mee wist te krijgen, kon een gemeentebestuurder 'op de koffie' vragen. Een Opzoomervariant van de erkenning van het bestuur voor de inzet van burgers was het 'Captain's Dinner' dat vooraanstaande Opzoomeraars op het stadhuis kregen aangeboden. En burgemeester Opstelten nam in 1999 vanaf het bordes van het stadhuis de Goeie Morgen!-parade af van 10.000 burgers, wuivend met een grote rood-wit gestreepte hoed.

Opzoomeren is zeker niet onomstreden. Er liggen controverses over het centrale dan wel decentrale karakter van Opzoomeren – is Opzoomeren van de stad of van de deelgemeente? Er bestaat meningsverschil over de vraag of Opzoomeren van de burgers is, van de professionals of van het bestuur (Duyvendak & van der Graaf, 2002). Een ander min of meer omstreden aspect is het 'platte' van veel opzoomerrituelen. Duyvendak en Van der Graaf stellen vast dat een aantal bestuurders moeite had met de in hun ogen 'carnavaleske sfeer' van Opzoomeren.

"Moet dat nou zou nodig met een hoed op in een parade over de Coolsingel gaan lopen?"

Een bestuurder in hun onderzoek vroeg zich openlijk af of hij intussen niet érg veel straatbarbecues gefinancierd had, dat kon toch niet de bedoeling zijn. Deze bestuurders kunnen zich niet herkennen in de (te) platte cultuur, gesymboliseerd in het dragen van een pluchen hoed en het houden van straatbarbecues. Dit carnavaleske gedrag past niet bij hun beleving van Opzoomeren. Dit terwijl veel bewoners zich juist laten aanspreken op dit 'volksvermaak'. Professionals zien er weer wel de zin van in. Het gebruik van deze symboliek zien zij als dienstig aan processen van samenlevingsopbouw.

Opzoomeren is met dat al een katalysator geweest voor de ontwikkeling van de Rotterdamse stedelijke samenleving. Verschillende aspecten hebben daaraan bijgedragen. Het feit dat Opzoomeren veel verschillende gezichten had is bijvoorbeeld van grote betekenis geweest:

- het was een schoonmaakactie, maar het was ook samenlevingsopbouw;
- het was ernstig, maar het was ook een feest;
- het was van de overheid, maar ook van de mensen;
- het was van de stad, maar ook van de deelgemeenten;
- het was decentraal maar ook centraal;
- het was van de publieke sector, maar ook van het bedrijfsleven.

In een aantal opzichten is het Opzoomeren, ondanks de vele gezichten of misschien wel dankzij deze, altijd specifiek Rotterdams gebleven. Het is steeds door de stad als zodanig, met alle tegenspraken die de stad kenmerken, geproduceerd als

deel van het stedelijke leven. Het weerspiegelde altijd het specifiek lokale, de lokale cultuur, de eigenheid. De eigenheid van een dorp als Pernis blijft overeind, ook als het meedoet aan een stedelijke actie als de Opzoomerdag. De symboliek die binnen Opzoomeren gestalte krijgt sluit aan bij de Rotterdamse voorliefde voor low culture. In de mate waarin bestuurders daarbij aansluiten geven ze aan relatief dicht bij de bevolking te staan. Een bestuurder in Rotterdam moet kiezen tussen een uitstraling van eruditie of van volksheid. Een kleinere afstand tussen bestuurders en bewoners kent weliswaar zijn grenzen. De strijd tussen de erudiete en de platte variant, het vinden van een goede verhouding tussen het lokale en het globale, is ook in politieke machtstermen te duiden. Maakt een bestuurder die aansluiting vindt bij de lokale manier van doen, de lokale cultuur, zijn positie ten opzichte van bovenlokale elites niet kwetsbaar? In deze wrijving is het eigene en het volkse kwetsbaar, tegelijkertijd kan in Rotterdam een bestuurder niet ongestraft elitair zijn, zoals burgemeester Peper heeft ondervonden.

De betekenis van het Opzoomeren wordt versterkt door de controversen eromheen. De ‘strijd’ rond het eigenaarschap of rond de centrale dan wel decentrale regie versterkt deze symbolische positie. Of men nu het ene of het andere standpunt kiest, de discussie en de controversen intensiveren alleen maar het psychologische belang van het fenomeen. Ook de controversen versterken het Opzoomeren. Ondertussen creëert het Opzoomeren als ontmoetingspolitiek nieuwe verbanden, over klassieke groepsgrenzen (klasse, leeftijd, etniciteit) heen. Dit gebeurt door mensen aan te spreken op overkoepelende symbolen, gemeenschappelijke identiteiten en door het organiseren van rituelen waarin groepsgrenzen overbrugd of doorkruist worden. De ‘nieuwe cultuur’ van het Opzoomeren heeft een grote invloed op het sociale leven in straten en buurten. De symbolen van het Opzoomeren hebben hun plek in het hart van de stad gevonden en met iedere actie raken zij ‘gevuld’ met nieuwe betekenissen.

In de loop van de tijd is de uitstraling van het Opzoomeren ook wel veranderd – zoals overigens verwacht mag worden bij een fenomeen dat verweven raakt met het stedelijke leven. Het gevoel bijvoorbeeld rond de Opzoomerdag in 1994 dat de stad op haar kop stond is nooit geëvenaard. Mogelijk moet dat toe-

geschreven worden aan de inbreng van mensen die vertrouwd waren met het organiseren van evenementen, waar later veel meer de samenlevingsopbouw prevaleerde. De massaliteit onder de bevolking is ook op latere momenten wel heel groot geweest (aan de stedelijke afsluiting van de Goeie Morgen!-campagne in1999 namen bijvoorbeeld meer dan 10.000 Rotterdammers deel). Dat roept de gedachte op dat juist de combinatie van de evenementenbenadering met de benadering van samenlevings-opbouw een succesfactor voor de Opzoomerdag is geweest. De evenementenkant richt zich dan meer op het bieden van een heuglijke dag *aan* de stad, waar de samenlevingsopbouw zich richt op het *produceren* van zo'n dag *door* de stad.

Het besef dat juist het ontwikkelen van activiteiten in de samenleving de katalysator kunnen vormen voor de ontwikkeling van haar sociale en symbolische structuur is intussen veel meer gemeengoed dan vroeger. Lokale cultuur ontwikkelt zich in relatie tot activiteiten. Want binnen die activiteiten vinden ontmoetingen plaats en worden betekenissen, onder meer van het specifiek lokale, ontwikkeld en versterkt. Identiteit is dus een plastische en dynamische eigenschap van een samenleving. Hoe verhouden identiteit en cultuur zich dan tot iets statisch als een plek of een fysieke ruimte? In de volgende gevalstudie bespreken we drie voorbeelden die daarop betrekking hebben.

3.2 Gevalstudie 2: de ruimtelijk-symbolische dimensie

Inleiding

De Rotterdamse identiteit krijgt ook gestalte in de fysieke omgeving. Sterker nog, wanneer stedenbouwkundigen of andere representanten van de fysieke sector het hebben over identiteit bedoelen ze bijna uitsluitend de herkenbaarheid van de fysieke vorm van de gebouwde omgeving en de buitenruimte. Toch heeft de gebouwde omgeving een grote invloed op de sociale identiteit van de stad. In deze paragraaf bespreken we drie voorbeelden van de relatie tussen fysieke plekken en identiteit.

Singelplan

Allereerst een grootscheepse opknapoperatie van de Rotterdamse singels, het zogeheten 'Singelplan'. In een studie van Fortuin (2002) is een verkenning uitgevoerd van de sociale aspecten van deze operatie. Dat heeft geleid tot meer inzicht in de manier waarop sociale activiteiten de identiteit van de singels kunnen versterken.

Kop van Zuid

Het tweede voorbeeld betreft een marktconsultatie rond de Wilhelminapier, een pier in de Maas op de Kop van Zuid. De Kop van Zuid is een prestigieus gebied in Rotterdam. Het Rotterdamse Ontwikkelingsbedrijf OBR heeft een markconsultatie uitgevoerd. De projectontwikkelaar TRS Ontwikkelingsgroep wilde in samenwerking met Vesteda een visie formuleren waarin het sociale aspect geïntegreerd was, en vroeg het Verwey-Jonker Instituut om een sociale visie. Duyvendak en Fortuin (2000) schreven deze visie, waarin ruim aandacht wordt besteed aan de symbolische positionering van de Kop van Zuid.

Schieveste

Het derde voorbeeld bouwt voort op de ervaringen die met de 'sociale architectuur' van het tweede zijn opgebouwd. Schieveste is een gebied in ontwikkeling dat grotendeels in Schiedam ligt, tussen de spoorlijn en station Schiedam Centrum aan de ene kant en de A20 aan de andere. In de ontwikkeling

van dit gebied is vanaf het allereerste begin niet alleen vanuit een stedenbouwkundige, maar ook vanuit een sociale visie ontworpen. Het Verwey-Jonker Instituut heeft daarvoor de sociaal supervisor geïntroduceerd, die verantwoordelijk is voor deze sociale visie. De sociaal supervisor ontwerpt een sociaal beeld van het gebied, en ontwikkelt daar bovenop aanpakken die kunnen helpen de ontwikkelde beelden te realiseren en te borgen.

Deze drie voorbeelden laten een voortschrijdend proces van kennisverwerving zien. Het onderzoek naar het Singelplan is weliswaar een verkenning, maar het is ook onderzoeksmatig opgezet, met een centrale plaats voor het verzamelen van gegevens. Het project rond de Kop van Zuid is eerder een ontwerpproject, waarin op min of meer speculatieve wijze gebruik wordt gemaakt van culturele inzichten om een toekomstig klimaat te schetsen, inclusief een aantal aanwijzingen om dit klimaat te bereiken. Het project is nog niet gerealiseerd. In Schieveste kan op basis van eerste ervaringsgegevens al wel iets gezegd worden over het realiteitsgehalte van de benadering.

Het Singelplan

De Rotterdamse singels zijn voor de stad beeldbepalend. Ieder heeft zijn eigen beeld van de singel: de toerist die de stad bezoekt, de passant die de singel als verbinding tussen delen van de stad gebruikt, de bewoner van de singel, maar ook de bewoner van de wijk achter de singel. Een van de principes van de Rotterdamse wijkaanpak was het idee van *de stad in de wijk* (Meijer, 1999). Enerzijds wordt daarmee gedoeld op een verdeling van voorzieningen en competenties over de verschillende territoriale en bestuurlijke niveaus in de stad. Anderzijds, en dat is hier van belang, gaat het om 'de voelbaarheid van de stad in de wijken'. Het is mooi, stelt Meijer vast, als de wijk waar je woont bekend is vanwege een groot stadion, een belangrijk ziekenhuis, een gevarieerde winkelstraat of een drukbezocht theater. Op dezelfde manier hebben singels in de beleving van bewoners betekenis. Mooie singels kunnen je vervullen van een gevoel van trots op je buurt, maar het gaat verder. De dingen die je beleeft op de singels kunnen bijdragen aan het gevoel dat je deel uitmaakt van een stedelijke samenleving, dat je Rotterdammer bent, of bewoner van een

bepaalde wijk, of dat je jezelf stedeling voelt. Singels maken deel uit van 'het verhaal dat de stad over zichzelf vertelt' (Reijndorp et al., 1998, p. 240). Het beeld van de stad is geen homogeen, monolithisch gegeven dat zijn eigenschappen als het ware van bovenaf aan de stad oplegt. Het is de verzameling en de organisatie van beelden van elementen en van ´gehelen´ van elementen. Er bestaat geen essentie van dit beeld die op de een of andere plaats daadwerkelijk te vinden zou zijn. Wel zijn er ´iconische´ locaties, plekken die een bijzondere betekenis hebben in de stad. Maar die plekken veranderen van betekenis. Waar vroeger Rotterdams ´essentie´ eerder in de Euromast te vinden zou zijn, is dat tegenwoordig veeleer de Erasmusbrug. De stad is dezelfde als voorheen – zij het dat haar ontwikkeling is verder gegaan – maar ze heeft een ander kristallisatiepunt in de ruimte. In die zin is het beeld van de stad een abstractie, of liever een constructie, omdat het ook een patroon heeft met deelpatronen.

Gebeurtenissen en geografische locatie
Er zou veel voor te zeggen zijn om het ruimtelijke en het fysieke denken meer abstract te maken, hoe tegennatuurlijk dat ook lijkt. Een plek in sociologische zin valt niet samen met de plek in fysieke zin. Het is veeleer een puntenwolk in een abstracte, veeldimensionale ruimte, waarin bijvoorbeeld de herinneringen die mensen hebben aan die plek bijdragen aan het beeld van de plek. De tweedimensionale geografische locatie is een combinatie van slechts enkele van die dimensies. De driedimensionale ruimtelijke vorm is weer een andere. Gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden, de geschiedenis van de plek heeft evengoed zijn plaats. En dat geldt net zo voor grotere geschiedenissen waarin de plek een rol gespeeld heeft: omdat er een belangrijke conferentie heeft plaatsgevonden (‘de conferentie van …’) of omdat Pim Fortuyn er vermoord is.

In formele zin vormen singels vaak grenzen tussen wijken. Als we inzoomen op de Heemraadsingel zien we dat die een grensgebied vormt tussen Middelland en het Nieuwe Westen. Sommige gesprekspartners (uit het Nieuwe Westen) beschouwen de singel als deel van het Nieuwe Westen, en zeggen dat Middelland er eigenlijk niets mee heeft. Je krijgt als bezoeker ook die indruk, wat versterkt wordt door het feit dat aan de kant van het Nieuwe Westen de statiger woningen staan. Het

plantsoen is er breder, en bovendien is aan die kant de zonzijde. Toch is dat beeld vanuit Middelland gezien heel anders. Naarmate je in Middelland dichter bij de singel woont, lijkt je status te stijgen, zeggen geïnterviewden. Ook blijkt dat jongeren uit Middelland vaak in het park komen, aan de Nieuwe Westenkant van de singel dus. Dit park is voor hen van veel betekenis. Kleinere kinderen uit Middelland mogen nog niet zelfstandig naar het park van hun ouders. Ze zien het echter wel vanaf de overkant. Pas wanneer ze groot genoeg zijn mogen ze naar het park, en dat is dan ook een bijzonder symbolisch moment.

Grensgebied
Het fenomeen van een grensgebied heeft veel betekenis, omdat daar de ontmoeting van verschillende werelden kan plaatsvinden. Grenzen zijn maar zelden rechte en scherpe lijnen. Vaker zijn ze gebieden waarin kleinere 'enclaves' van de gebieden ‘van de overkant’ naast elkaar bestaan. Oppervlakken (ook een grensgebied) zijn katalysatoren: ze versnellen processen, omdat daar de kans op heterogene elementen die elkaar ontmoeten, en dus op dynamiek, groter is. Ook in het geval van de singel kunnen we symbolische 'enclaves' van Middelland aanwijzen, bijvoorbeeld bij het park. De levensgrote appels die er als kunstwerk staan hebben een meervoudige betekenis. Ten eerste een praktische want kinderen spelen erop en 's avonds dienen ze als afwerkplek voor straatprostituees. Ten tweede een symbolische: jongeren vinden ze belangrijk en hangen er rond. In de dagelijkse, wekelijkse en jaarlijkse cyclus van de tijd verschuift overigens de betekenis. Plekken zijn niet homogeen: niet in de ruimte (want een plek die fysiek in het Nieuwe Westen ligt kan symbolisch deel uitmaken van Middelland), maar ook niet in de tijd.

Singels vormen dus niet alleen een ruimtelijk gegeven, maar ook een symbolisch referentiepunt. Wanneer je als kind de eendjes in de singel hebt gevoerd dan draagt die singel bij aan je gevoel van geworteld zijn, van thuishoren op die plek. Het opwaarderen van de singels leidt er niet alleen toe dat er schoon water doorheen loopt, ze vormen net zo goed de bedding voor andere gevoelens over de stad en over de plek waar je leeft.

Herinneringen aan water
Allochtone Rotterdammers hebben vaak herinneringen aan water in hun land van herkomst. Bij de beleving van de singels worden die weer actueel. Een Surinaamse geïnterviewde in het onderzoek van Fortuin (2002) kwam op haar zesde naar Nederland. De singel in haar buurt deed haar aan de kreken in Suriname denken. Ook in de singel bij haar in de buurt ging ze zwemmen (wat toen nog kon). Het net dat over de singel gespannen was onderstreepte daarbij het avontuurlijke karakter. De verbinding van de singel met de kreken gaf een extra betekenis. Deze singels zijn voor haar een soort katalysator van herinneringen aan vroeger.

Dat de beleving van water een cultureel fenomeen is blijkt ook uit de manier waarop andere migranten de singels beleven. Tijdens een brainstormbijeenkomst van opbouwwerkers kwam aan het licht dat migrantenopbouwwerkers de singels min of meer met open riolen associeerden, of met rivieren die normaal gesproken droogstaan en die gevaarlijk zijn wanneer er water in stroomt. Ze vonden het water gevaarlijk en vies. Ook allochtone deelnemers aan een participatietraject van het Singelplan maakten zich primair zorgen om de veiligheid. Het lijkt erop dat de beleving van water een sterke culturele component heeft. Dat bleek ook uit het feit dat bij een 'kinderenquête' over het Singelplan geen enkele verwijzing naar vlotje varen of zwemmen voorkomt, terwijl die associatie bij (volwassen) autochtone gesprekspartners juist wel regelmatig opduikt. Mogelijk wordt spelen in of bij het water in het autochtone culturele patroon als positiever beleefd.

De singels staan als openbare ruimte sterk onder druk: in de schaarse groene ruimte van de stad zoeken velen er hun vertier en spelen er vele belangen. Ze zijn een gebied om te wandelen of te zitten voor verschillende groepen bewoners en mensen die er in de buurt werken, ze hebben een aantrekkingskracht op toeristen, maar ook op zwervers en verslaafden. Ze zijn belangrijk voor de verkeerscirculatie en bieden auto’s een parkeerplaats. Dit gebruik staat weer op gespannen voet met de wandelfunctie. De belangen zijn gekoppeld aan verschillende lagen: de gemeente die de singels als visitekaartje voor Rotterdam promoot, de deelgemeente die haar wijkbewoners wil bedienen in de behoefte aan groene ruimte die zo schaars is, singelbewoners die de singels als hun voortuin beschouwen,

bewoners uit de gebieden erachter die het als hun recreatiegebied willen gebruiken, en niet te vergeten 'oneigenlijke' gebruikers als zwervers, verslaafden en prostituees.

Mozaïek

Al deze verschillende relaties leiden tot de opvatting van een singel als een mozaïek van betekenissen. Elke betekenis brengt een specifieke claim met zich mee. Singelbewoners die de singel als hun voortuin beschouwen claimen een zekere mate van zeggenschap over de inrichting van die buitenruimte, maar ook over het gebruik ervan. Het kind dat aan de waterkant speelt claimt even goed de ruimte. Op een meer beleidsmatig niveau eist de stad de singel op als route voor het fietssternetwerk, of wanneer ze asfaltbestrating eist in plaats van klinkers, omdat dat in het stedelijke plan voor het fietssternetwerk past. De claims hebben niet alleen betrekking op het 'eigendom', maar ook op het gebruik van de ruimte. De claim rust dus in feite op de abstracte, veel-dimensionale ruimte waar we over spraken.

Die ruimte kun je je voorstellen als een enorme hoeveelheid vlakjes die met elkaar een mozaïek vormen. De 'steentjes' in dit mozaïek zijn echter niet star, ze bewegen voortdurend. De – elkaar betwistende - claims op de ruimte duwen steeds tegen elkaar aan en zorgen dat de grenzen bewegen. Het is deze dynamiek die de singel tot een complex systeem maakt. Het zijn ook deze rivaliserende claims die de singel tot een symbolisch belangrijke plek maken. De 'strijd' om de vraag 'van wie is de singel?' maakt de singel tot een belangrijk symbool in de stad. Juist *omdat* het om 'contested space' gaat zijn singels belangrijk: er voltrekken zich ketens van gebeurtenissen aan de hand waarvan de verhoudingen in de stad voortdurend geherdefinieerd raken.

De genoemde belangen liggen niet alleen in het hier en nu: bewoners die opgegroeid zijn aan de singels hebben jeugdherinneringen die hen verbinden met de singels en zorgen voor betrokkenheid. Voor veel volwassenen die als kind aan de singels speelden, hebben deze dan ook een bijzondere betekenis.

Heemraadssingel

In de studie van Fortuin (2002) is onder meer aandacht besteed aan de Heemraadsingel. Deze singel is indertijd aangelegd om

het vertrek van de elite naar Den Haag en Wassenaar te voorkomen (Peet, 2000)[8]. De strijd van bewoners om hun singel leefbaar te maken en te herstellen in de oude grandeur heeft veel invloed op de beleving van de singel. Van minstens net zo groot belang als deze jarenlange strijd zijn de voorvallen van iedere dag. Van dag tot dag ontvouwen zich patronen in het gebruik van de singels die beïnvloed worden door identiteiten, maar die ook de identiteit van de singel weer bepalen. Zo bestaat er aan de Heemraadsingel een plek waar de eendjes gevoerd worden. Deze plek wordt, ook door migranten, zo intensief gebruikt dat hij helemaal is afgetrapt. Toen wij de titel voor dit onderzoek bedachten schoot ons meteen het beeld van eendjes voeren door het hoofd. Maar dat was wel een autochtoon beeld, het beeld van op zondag met kleine kinderen wandelen en een peuter die stukjes brood uitdeelt temidden van een schare eenden. Toen we nagingen hoe het eendjes voeren feitelijk in zijn werk ging kwam er een heel ander beeld naar voren. Het is moslims niet toegestaan om eten weg te gooien. Zij brengen het dus naar de plek waar de eenden gevoerd worden, waar het veelal zonder meer wordt achtergelaten. Aangezien enige tijd geleden de eenden overvoerd raakten en de plek helemaal afgetrapt werd, heeft er overleg met de moskee plaatsgevonden. Vervolgens zijn er op meerdere plekken bakken geplaatst waar mensen hun etensresten kwijt kunnen. Om deze oplossing blijvend te laten werken is er met enige regelmaat contact nodig tussen beheerders van de singel en de moslimgemeenschap. Je moet immers steeds nieuwe 'lichtingen' van gebruikers van de plek invoeren in de regels die er gelden. Vandaar dat deze interactie in een moeite door het karakter heeft van samenlevingsopbouw: het leidt tot gestructureerde relaties tussen actoren.

Een ander punt zijn de bankjes die in het Heemraadspark stonden. Deze werden veel door allochtone moeders benut zolang ze met de rug naar het veld stonden. Toen ze werden omgedraaid keken de vrouwen uit op de sportende jongeren,

[8] Een citaat uit 1905, precies honderd jaar geleden, van wethouder Hudig: *"Wij horen zo dikwijls klagen over het verlaten van onze stad. De een schrijft het weggaan van veel inwoners naar Den Haag hieraan toe, dat de straten niet glad genoeg zijn, de ander weer aan wat anders; ik geloof echter niet, dat daarvoor één bepaalde reden te vinden is. Maar wel zeker is, dat hoe aangenamer, flinker, prettiger wij de stad maken, dat zeker wel voor de bewoners een reden kan zijn om hier te blijven"* (gecit. in Peet, 2000, p. 97).

wat blijkbaar ongepast werd gevonden, en de bankjes werden niet meer gebruikt. Beide gevallen maken duidelijk dat culturele factoren en buitenruimte, maar zeker ook de sfeer in die buitenruimte, samenhangen. Het uitsluitend vanuit autochtone esthetische motieven inrichten van de buitenruimte is cultureel gezien een slag in de lucht. Het kan goed, maar ook slecht uitpakken. Daarom is participatie van burgers in de ontwikkeling en het beheer van singels van belang. Deze moet echter niet beperkt blijven tot inspraak. Het gaat ook om een creatief proces van elkaar wederzijds inspireren. Wanneer je kennis neemt van allochtone beelden verrijkt dat het ontwerpproces eerder: het doet dus juist een beroep op de creativiteit van de creatievelingen.

Gemaakte geschiedenis
Sociale interventies kunnen jeugdherinneringen en een traditie van spelen helpen bestendigen. Kinderen moeten leren welke soorten activiteiten geschikt zijn in een bepaalde omgeving, om ze vervolgens steeds aan nieuwe generaties over te dragen. Tal van ouderwetse manieren om het water te gebruiken – schaatsen, vlotje varen, hengelen – zijn voor allochtone groepen allerminst vanzelfsprekend. Wil je dat singels in het symbolische geheel van de stad een plaats innemen, dan zijn dus interventies nodig die bijdragen aan de overdracht van deze manieren van gebruik. Mogelijk leidt dat tot nieuwe manieren.

Het ontwerp en de uitvoering van het Singelplan zijn een voorbeeld van een dergelijke ‘gemaakte geschiedenis’. De manier waarop het Singelplan wordt uitgevoerd zal voor de betrokkenen een herinnering worden die aan de singel kleeft. Het proces van uitvoering van het Singelplan op zichzelf zou ook gevolgen kunnen hebben voor het gevoel van bewoners over de stad. Een singel is dan niet alleen maar een mooi *gezicht*. Een straat die langere tijd opgebroken is, een bodemsanering die gaande is, een complex woningen dat gebouwd wordt; in alle gevallen vormen er zich geschiedenissen. Een goede relatie rond de uitvoering kan de samenwerking later bevorderen. Als de verhouding tussen overheid en burger verziekt is door conflicten tijdens de uitvoering zal dat de samenwerkingsmogelijkheden voor de toekomst bemoeilijken. Investeren in de relatie van overheid en burgers - ook bij de uitvoering van het Singelplan -

is dus een investering die het sociaal kapitaal van de stad vergroot.

Sociale en instrumentele component
De *sociale component* van het Singelplan ligt mede in de culturele betekenis van singels in termen van identiteiten en gemeenschappen en de koppeling daarvan aan 'de dingen die op de singel gebeuren'. Nu kan de geschiedenis niet gemaakt worden. Maar het is wel denkbaar dat je zodanig op bestaande maatschappelijke bewegingen in zou kunnen spelen dat de identiteit van de stad en de plaats van de singels daarin versterkt wordt. We vinden dan niet de 'singelsamenleving' uit, maar we gaan na op welke punten we die graag zouden willen beïnvloeden. Dat vereist visioenen van wat de singel zou kunnen zijn, en die blijken ruimschoots voorhanden te zijn wanneer je mensen ernaar vraagt.

Het Singelplan heeft op het *instrumentele niveau* twee vernieuwingen opgeleverd. Allereerst het instrument van het *betekenisprofiel*. Net zoals de bouwkundige staat van panden kan worden opgenomen, of de architectuurhistorische waarde, kunnen er ook opnames gemaakt worden van de betekenissen die vanuit verschillende perspectieven aan singels kleven. Hoewel een complete inventaris onmogelijk is, kan zo wel de input voor het ontwerpproces verrijkt worden. Met betekenis-profielen is inmiddels gewerkt bij ons derde voorbeeld (Schieveste). Het tweede instrument is het model van een ontwerpproces waarin sociale factoren worden meegenomen op een manier die verenigd kan worden met bestaande procedures van ontwerpen in de buitenruimte.

Sociale architectuur: Kop van Zuid

De betekenis van plekken en de communicatie over betekenis-sen staat ook centraal in een studie die Duyvendak en Fortuin (2000) verricht hebben voor een visie-ontwikkeling op de Wilhelminapier (Kop van Zuid), voor TRS Ontwikkelingsgroep en Vesteda. Bijzonder aan deze studie is dat deze ruimte nog ontwikkeld moet worden. Het lijkt er dus op dat er nog geen betekenisprocessen hebben plaatsgevonden die het ontwerp kunnen sturen. Maar schijn bedriegt, zo laten de auteurs zien. Het ontwerp kan wel degelijk aansluiten bij bestaande betekenissen. De onderzoekers ontwikkelden een visie langs

twee lijnen: ‘aankomen en vertrekken’ en sociale duurzaamheid. De gemeente stelde namelijk de conditie dat de ontwikkeling van de Kop van Zuid moet bijdragen aan een ‘ongedeelde stad’, en dat het gebied een internationale allure moet krijgen

Aankomen en vertrekken
De auteurs betogen dat ontwerpers niet bang moeten zijn voor contrasten. Een ongedeelde stad is in de ogen van Duyvendak en Fortuin niet noodzakelijkerwijs een homogene stad: delen van de stad hebben hun eigen gezicht. Dynamiek ontstaat niet zozeer daar waar contrasten uit de weg worden geruimd, maar waar deze benut worden. Contrasten zijn er op vele manieren: tussen bewoners en bezoekers, tussen de Kop van Zuid en de linker Maasoever, tussen Rotterdam en de Randstad, enzovoort. Een belangrijk contrast waar de onderzoekers op wijzen is de verdeling Noord-Zuid. Rotterdam Zuid is een deel van de stad dat er traditioneel minder 'bij hoort' dan de noordelijke maasoever. In feite wordt er van de andere kant van de Maas een beetje neergekeken op de ‘boeren van Zuid'. Veel immigranten uit Zeeland en Brabant streken hier begin vorige eeuw neer dankzij de groeiende werkgelegenheid in de haven. Door ervoor te zorgen dat de Kop van Zuid ook gevoelsmatig en symbolisch inderdaad ‘van Zuid’ wordt ontstaat een interessante spanningsverhouding met ‘Noord’, dat immers zijn Weena met imposante hoogbouw heeft. De wedijver tussen noord en zuid zou daardoor tot een dynamiek kunnen leiden die kan bijdragen aan de vitaliteit van Rotterdam als geheel. Ook wat betreft de functie als woongebied pleiten ze er voor om niet terug te schrikken voor contrasten. Er is niets tegen een elitegebied binnen een egalitaire stad, vooropgesteld dat het geen ‘no-go-area voor gewone mensen’ wordt.

De ligging van de Wilhelminapier – een pier in de Maas - maakt het bovendien voor de hand liggend om aansluiting te zoeken bij het havengevoel. De Rotterdamse haven kent een rijke geschiedenis die ook fysieke wortels heeft op de Wilhelminapier. Hier bevond zich de vertrekhal van de Holland Amerika lijn die vele duizenden emigranten vervoerde naar de ‘Nieuwe Wereld’, maar ook veel nieuwe Rotterdammers naar de stad bracht. Het voorgestelde thema ‘aankomen en vertrekken’ gaat niet alleen op voor de (voormalige) emigranten en toeristen, maar ook voor de Rotterdammers zelf. Op de Wilhelminapier

aandacht besteden aan ‘aankomen en vertrekken’ biedt ook een identificatiemogelijkheid voor de nieuwe Rotterdammers. Zij moeten zich daar dan wel welkom voelen. Gezien het streven naar internationale allure zullen zij er meestal niet wonen. Als gebruiker van het gebied moeten zij er alleen wel een binding mee op kunnen bouwen. Door culturele voorzieningen, recreatie en ontmoeting van diverse groepen Rotterdammers mogelijk te maken, ontstaat een vitale sociale structuur die het gebied letterlijk en figuurlijk levendig houdt.

Sociale duurzaamheid
Het tweede thema, sociale duurzaamheid, houdt in dat een substantiële groep gebruikers een langer durende binding met het gebied ontwikkelt. De sleutel tot het stimuleren van een vitale sociale structuur ligt volgens de onderzoekers in het constructieve gebruik van de ruimte en in het ontwikkelen van relaties tussen categorieën mensen. In het gebruik van de ruimte ontwikkelt zich de binding aan de plek en de sociale structuur, en deze zijn op hun beurt een krachtbron om de vitaliteit en de leefbaarheid van de plek in stand te houden en te ontwikkelen. Via deze benadering kan het gebied een geschiedenis opbouwen en mag er inzet van gebruikers verwacht worden om het gebied leefbaar en aantrekkelijk te houden. Hier dienen opnieuw contrasten niet geschuwd te worden: een sociale structuur ontstaat door ontmoeting en contrasten horen daarbij. Belangrijke voorwaarde is een veilig klimaat dat spannend genoeg is om interessant te blijven. Sociale duurzaamheid sluit een zekere mate van vluchtigheid (de kortstondige ontmoeting met een vreemdeling bijvoorbeeld) niet uit. Dit past ook in een tijdsbeeld van globalisering: een globale elite die zich voortdurend verplaatst over de wereld en niet meer plekgebonden is. Goederen, kennis en mensen stromen voortdurend over de wereld. Hun leefwereld bestaat uit hotelketens, stations, vliegvelden én havens. Tegelijkertijd maakt óók de ontmoeting met het lokale, het plaatsgebondene er deel van uit.

Wanneer de Wilhelminapier een gebied moet worden met een internationale allure is het zaak om je af te vragen hoe je welgestelde bewoners voor langere tijd aan het gebied kunt binden. De auteurs doen voorstellen om dat te bereiken. Binding aan gebieden is vooral te verwachten wanneer het traject - van

tweeverdiener naar gezin met kleine kinderen naar gezinnen met grotere kinderen naar ‘empty nesters’ - succesvol doorlopen kan worden binnen hetzelfde gebied. Dat stelt eisen aan de veiligheid, en er moet nagedacht worden over de actieradius die kleine en grotere kinderen, en ouderen, ontwikkelen. Semi-openbare ruimte is voor kleine kinderen wel, maar voor iets grotere kinderen geen oplossing. De semi-openbare ruimte moet daarom niet zo omvangrijk zijn dat zij het sociale leven wegzuigt uit de publieke ruimte. De publieke ruimte boet daarmee aan veiligheid in. Voorts moeten er in de publieke ruimte activiteiten zijn voor iets grotere kinderen (mogelijk te betalen uit een opslag op de servicekosten). Ze kunnen daar een netwerk ontwikkelen van - ook - volwassenen die er vaak zijn en die hen persoonlijk kennen. Jongeren zijn minder dan ouderen gebonden aan de plek waar ze wonen. Ze onttrekken zich zelfs het liefst aan toezicht, maar dat is altijd relatief. Zeker voor jongeren is een goede balans tussen anonimiteit (je kunnen onttrekken aan het toezicht van je ouders) en de aanwezigheid van bekende volwassenen die als vertrouwensfiguur kunnen dienen essentieel. Pleinen en andere voorzieningen waar jongeren van binnen en buiten de wijk elkaar kunnen ontmoeten zijn voor deze groep belangrijk. Die ontmoeting kan in goede banen geleid worden wanneer er sportieve en recreatieve activiteiten zijn met een voldoende gehalte van 'bekende gezichten' van andere jongeren en begeleidende volwassenen. Een goede samenwerking tussen gebruikers, politie en de begeleiders van het activiteitenaanbod is hier uiteraard geboden.

Contacten tussen bewoners moeten gestimuleerd worden. Zeker moeders met kleine kinderen blijken in de praktijk vaak geïnteresseerd te zijn in netwerken in de buurt. Voor ouderen geldt doorgaans dat de eis van een veilige leefomgeving - ook subjectief! - essentieel is. Objectieve veiligheid moet gegarandeerd zijn. Het veilige gevoel ontstaat vooral dankzij een sociaal netwerk in de nabijheid en door een goede sociale structuur op straat.

Vroegtijdig sociaal investeren
Aandacht voor betekenissen en sociale processen waarin deze betekenissen gevormd worden, begint niet waar de gebouwde omgeving ophoudt. Duyvendak en Fortuin pleiten ervoor niet te

wachten met het werken aan een sociaal klimaat totdat de bouwprocessen en de inrichting van het gebied achter de rug zijn. Een veilig en interessant sociaal klimaat ontstaat al tijdens deze processen. Vaak gebeurt echter het omgekeerde: voor zittende of toekomstige gebruikers scheppen bouwprocessen in de buurt een 'crisissituatie'. Toch hoeft deze (tijdelijke) crisis niet negatief uit te pakken: bouwprocessen kunnen aanleiding zijn om contacten te leggen en activiteiten te ondernemen. Bij een omvangrijk bodemsaneringsproject in Kralingen is gebleken dat sociale investeringen in deze fase kostenbesparingen opleveren (bijvoorbeeld doordat bewoners 'meedenken' met aannemers). Ze leiden tot een betere relatie tussen overheid, bewoners en andere betrokkenen in het gebied, en tot een positieve 'gedeelde geschiedenis'. Deze opbrengsten zetten zich voort in een duurzame beheersituatie, die op goede relaties is gegrondvest.

In het voorbeeld Kop van Zuid is de aansluiting zichtbaar bij de ‘symbolische ruimte’ die Rotterdam ook is. Het thema van aankomen en vertrekken en de visie op de relatie van het ideaal van de ongedeelde stad met de gedifferentieerde Rotterdamse identiteit passen bij het eigene van Rotterdam zoals we dat beschreven hebben. Het laat bovendien de mogelijkheden zien voor een sociale visie die verder reikt dan probleemgerichtheid en die de klassieke doelgroepen van sociaal beleid overstijgt. De sociale beelden die worden opgeroepen, de manier waarop deze kunnen worden gerealiseerd en de verankering in het beeld van een samenleving op en rond de Kop van Zuid bieden kansen voor sociaal beleid dat de culturele factor als aangrijpingspunt kiest. Het volgende voorbeeld gaat in op de implementatie van een dergelijke aanpak.

Sociale architectuur: Schieveste

Het nadenken over de betekenis van plekken en processen om deze betekenissen te ontwikkelen staat ook centraal in het project Schieveste. Dat is een nieuw te ontwikkelen gebied met een gemengde functie – wonen, bedrijvigheid, leasure, onderwijs – tussen de A20 en de spoorlijn in Schiedam, rond het station Schiedam Centrum. Schiedam heeft in het grotestedenbeleid een zeer kritische zelfanalyse uitgevoerd. Met Schieveste echter heeft de gemeente het initiatief genomen. De gemeente is niet de enige grondeigenaar in het gebied. Ook de NS en de

gemeente Rotterdam zijn eigenaar, ieder voor ongeveer een derde. Aan het Verwey-Jonker Instituut is gevraagd om als supervisor het sociale ontwikkelingsdeel voor haar rekening te nemen.
De sociale visie op Schieveste bestaat uit drie componenten:
1. de beelden waaraan het sociaal klimaat moet voldoen;
2. een visie op de verhouding van het ontwikkelingsproces;
3. het eindbeeld en de borging van de sociale beelden via een uitvoeringsorganisatie en een programma van activiteiten.

Bij de beelden denken we niet aan fysieke beelden, maar aan voorstellingen van de identiteit van het gebied in sociale zin. Deze beelden positioneren het gebied in zijn omgeving, ze geven relaties aan tussen het gebied en de omgeving. Omgeving is niet uitsluitend in ruimtelijke zin op te vatten, maar ook in symbolische zin. Zonder volledig te willen zijn[9] kunnen we enkele treffende beelden presenteren uit het ontwerp van Schieveste.

Herkenbaar Schiedams
Schieveste als nieuw stadsdeel van Schiedam moet herkenbaar Schiedams zijn. Die herkenbaarheid moet vanuit het sociale gezichtspunt vooral gezocht worden in het gevoel van Schiedammers dat Schieveste van hen is. Zij zijn 'eigenaar' van Schieveste door de mate waarin zij het in hun hart sluiten, er zullen wonen, werken en hun vrije tijd doorbrengen. In sociaal perspectief is de verbinding met Schiedam niet een fysieke connectie, maar een symbolische. Dat kunnen we beschouwen als een vorm van 'sociale integratie' van Schieveste in Schiedam. Op deze manier kan Schieveste ook gevoeld worden als prestatie die door de Schiedammers geleverd wordt. Als zodanig dragen ze bij aan het gevoel van trots op de stad.

Mobiliteitsknooppunt
Rond Schieveste komen veel vervoersstromen bij elkaar: de trein, de auto, bussen, de metro, Tramplus. De ligging tussen de spoorlijn en de snelweg maakt de verbinding met de regio voor de hand liggend. Al deze verbindingen maken Schieveste tot een mobiliteitsknooppunt. Een dergelijk knooppunt is een eigentijds fenomeen, dat echter in sociaal opzicht nog vrijwel onontgon-

[9] De 'beelden' zijn ontleend aan de volgende bronnen: Huygen et al. (2002); Projectbureau Schieveste (2002); Fortuin & Van der Graaf (2002).

nen terrein is. De reizigersstromen die zich in mobiliteitsknooppunten bewegen fascineren hedendaagse stedenbouwers. Ze maken namelijk de ontmoeting mogelijk tussen mensen over de hele wereld. Maar tegelijkertijd is over de aard van die ontmoeting niet veel bekend. In hoeverre 'ontmoet' men elkaar op een mobiliteitsknooppunt? Het lijkt er eerder op dat reizigers zich afschermen van anderen dan dat ze de kennismaking opzoeken. De vraag dus hoe deze ontmoeting is te stimuleren, moet beantwoord worden, wil het mobiliteitsknooppunt de belofte inlossen die het in zich draagt. Daarbij is ook de vraag aan de orde hoe de 'passanten' (stromen) zich verhouden tot de 'blijvers' die in het gebied 'thuishoren'. Schieveste wil ervoor zorgen - door een hechte verankering in de Schiedamse gemeenschap en door de gemeenschap die op Schieveste zelf woont, werkt en leeft - dat anonimiteit er niet verwordt tot isolement.

Een gemengd gebied
Schieveste ligt ingeklemd tussen het bedrijventerrein 's Gravelandse Polder/Spaanse Polder en Schiedam Oost. De Spaanse Polder is een gemengd bedrijfsterrein, behoorlijk verouderd, enigszins verpauperd, met een slechte kwaliteit van het openbaar gebied. Een revitaliseringsoperatie is in voorbereiding.
De wijk Schiedam Oost is een traditionele volkswijk. Het is een achterstandswijk, zowel sociaal-economisch als wat betreft leefbaarheid en veiligheid. Criminaliteit, sociale onveiligheid en verkeersonveiligheid vormen er voor veel burgers een probleem. De recente instroom van migranten leidt tot gevoelens van onvrede onder de bevolking. De integratie verloopt moeizaam. Ook de gemeente slaagt er niet in de migranten goed bij het beleid te betrekken. De verhouding tussen de traditionele, autochtone bevolking en de gemeente is slecht, er is weinig vertrouwen. Tegelijkertijd is het een wijk met potenties: kleinschalig, gevarieerd, informeel en met bewoners die aan de wijk verknocht zijn. De sociale samenhang is in sommige gebieden groot en bewoners zijn op allerlei manieren actief. De cultuur is er een van kankeren: recht voor zijn raap, maar ook een uiting van betrokkenheid.

Beide gebieden hebben hun kwetsbaarheid. Een hoogwaardige invulling van Schieveste vraagt dan ook om een mix van hoogopgeleide en laagopgeleide sociale groepen in het gebied. Zou

het gebied uitsluitend bevolkt worden door hoogopgeleide groepen, dan bestaat het risico dat de bevolking van Schiedam Oost zich er tegen zou afzetten.

De omgekeerde variant, een gebied bevolkt met laagopgeleide mensen, zou evenmin voldoen. Het valt te vrezen dat een Schieveste met laaggekwalificeerde werkgelegenheid en laagopgeleide mensen zou betekenen dat twee kwetsbare gebieden worden gekoppeld tot een nog groter gebied, dat mogelijk nog veel kwetsbaarder zou worden. Bovendien zou een dergelijk gebied weinig aan het zelfbeeld van Schiedam veranderen, terwijl het de bedoeling is dat Schiedam zich eraan zou kunnen optrekken.

De voordelen van een mix lijken dus aanwezig: het gebied kan zowel voor het bestaande bedrijventerrein als voor Schiedam Oost een mogelijkheid zijn om zich aan op te trekken. Daarmee zou het een verrijking zijn voor de sociale structuur van Schiedam. Enerzijds zou het hoger opgeleiden naar Schiedam kunnen trekken, anderzijds zou het voor laagopgeleide werkzoekenden een perspectief kunnen bieden. Voor Schiedam betekent dat een verlichting van de sociale problematiek.
Bij de mix van hoger en lager opgeleide mensen staat ons niet een beeld voor ogen van een menging in absolute zin, op de manier waarop je twee tubes verf leeg knijpt en met elkaar mengt tot een egale tussenkleur. Net als bij het Singelplan is het eerder een mozaïek, waarin de steentjes hun eigen kleur behouden en waarin de menging leidt tot interessante patronen en contrasten.

Identiteit van Schiedam
Schiedam ligt structureel in de invloedssfeer van de stad Rotterdam. 'In de schaduw', vinden velen. Het voelt zich niet erg gezien. Schiedam kijkt wat scheef naar de grote buur, met iets van verongelijktheid. Rotterdam schuift zijn ‘troep’ de regio in, wordt wel gezegd, waarbij verwezen wordt naar de problemen op tramlijn 1 die van Rotterdam West naar Schiedam loopt en naar het nabije Spangen. Schiedam voelt zich het afvalputje van de regio.

De teloorgang van de scheepsbouw en de jeneverindustrie hebben de zwakke punten van de werkgelegenheidsstructuur

van Schiedam aan het licht doen komen. Dat heeft tot een wat gebutst zelfvertrouwen geleid en tot een bevolking die met zijn rug naar de rest van de wereld gaat staan. Zeker in Schiedam Oost is de stemming dat de gewone mensen het altijd wel zullen afleggen. Dat Schieveste in dit licht veel voor de stad en haar bevolking kan betekenen is duidelijk. Ten eerste zal het voor de stad een impuls kunnen zijn voor een hernieuwd zelfvertrouwen. Ten tweede biedt het kansen voor de gemeente om te investeren in een nieuwe relatie met de bevolking. Schieveste kan dus een impuls voor de stad betekenen, maar wel op basis van het bestaande - negatieve - zelfbeeld van de stad. Vanuit een dergelijk realistisch uitgangspunt kan Schieveste aan een herwonnen zelfvertrouwen bijdragen.

Symbolisch vacuüm
In een regionaal perspectief kan Schieveste – mits herkenbaar Schiedams in zijn cultuur – een belangrijke symbolische functie vervullen. Rotterdam heeft in de competitie met Amsterdam traditioneel het beeld vertegenwoordigd van ‘een stad voor haar bewoners’, in tegenstelling tot de 'stad voor de wereld’ die Amsterdam is. De stad Rotterdam krijgt echter steeds meer een 'werelds' imago. De Schiedamse cultuur lijkt bij uitstek geschikt om dit symbolisch vacuüm te vullen en de vrijgekomen positie van ‘een stad voor haar bewoners’ in te nemen. De Schiedamse manier van omgaan met elkaar lijkt op de traditionele Rotterdamse omgangsvormen. Schieveste zou daardoor voor mensen uit de regio, met inbegrip van Rotterdam, een herkenbare positie kunnen innemen[10].

Dag en nacht levendig
De ligging van Schieveste maakt het mogelijk om een gebied te creëren dat dag en nacht levendig is. Daarbij hoort een analyse van gebruikspatronen over het etmaal heen. Zakenlieden, bedrijvigheid, toeristen, uitgaanspubliek, het rondhangen in de

[10] Het is de vraag in hoeverre de nieuwe politieke situatie dit beeld van voor de verkiezingen van 2002 niet onderuit haalt. Hoe het ook zij, juist de Rotterdamse directheid – volgens sommigen ‘botheid’ – is sinds die tijd salonfähig geworden in Nederland. In die zin zou je kunnen zeggen dat Rotterdam de positie van culturele leider in Nederland wel waarmaakt. Niet door de bestaande dominante cultuur in Rotterdam te importeren, maar door haar eigen cultuur te exporteren. Van het hier genoemde contrast met Schiedam zou in die verhouding uiteraard weinig over blijven. Rotterdam mag dan de verkeerde lijstjes aanvoeren, haar vitaliteit staat buiten kijf.

buitenruimte hebben allemaal hun eigen piek- en daluren. Mensen die er werken worden maximaal bediend met voorzieningen die aan dit patroon zijn aangepast. Kinderopvang is 24-uursopvang, de fietsenstalling is ook buiten de spitsuren open, enzovoort. Via ruimere bedrijfstijden en activiteiten 's avonds en 's nachts kunnen voorzieningen en bedrijvigheid elkaar versterken. Leven op straat buiten kantoortijden vergroot de sociale veiligheid en de gezelligheid.

Het realiseren en borgen van beelden
De ontwikkelde beelden geven een indruk van het gebied die niet op de eerste plaats visueel is, maar eerder appelleert aan het gevoel, de nestgeur, het sociale klimaat en het imago. Ze vormen ook een 'verhaal' van het gebied, plaatsen het binnen historische ontwikkelingen en in een toekomstbeeld.

Een sociaal beeld zoals hierboven beschreven is niet maakbaar op de manier waarop een gebouw dat is. Je kunt specificaties opstellen voor een huis en het vervolgens bouwen. Zo werkt het niet met een sociaal beeld. Een sociaal klimaat is beweeglijk, op zichzelf is het al een proces. Ook het toewerken naar het beeld heeft een proceskarakter. Je kunt niet van de ene op de andere dag, per decreet, een hechte relatie tussen Schieveste en de omgeving poneren. Daar moet je naartoe werken. En terwijl je ernaar toe werkt zal ook het beeld veranderen, als een horizon waar je naartoe loopt. Wanneer je sociale beelden wilt realiseren moet je vanaf het allereerste, kleine begin zodanig te werk gaan dat de kans dat het beeld tot stand komt groter wordt. Het sociale klimaat is een plant die je zorgvuldig moet opkweken. Trek haar uit de grond en zet haar ergens anders neer, dan is de kans groot dat de plant doodgaat. Geef haar een tijd lang geen water, dan verkommert ze. De sociale beelden vergen dus een gestage zorg en aandacht, op een andere manier dan waarop dat met de gebouwde omgeving nodig is.

Ook wanneer het gebied gereed is blijven de sociale beelden een voorlopig karakter houden. Ontwikkelingen ter plaatse, en in principe op iedere andere plaats in de wereld, kunnen verhoudingen tussen groepen onder druk zetten en nieuwe spanningen oproepen. Of juist het omgekeerde. Wanneer we zeggen dat de wereld na 11 september 2001 niet meer dezelfde is kan dat ook gevolgen hebben voor relaties tussen groepen die voor Schieveste belangrijk zijn. Een zekere mate van onvoor-

spelbaarheid en beweeglijkheid is inherent aan sociale verhoudingen. Er kunnen zich altijd ontwikkelingen voordoen die om ingrijpen vragen, maar ook wanneer dat niet zo is, is het zaak het gewenste sociale klimaat actief in stand te houden en te beheren. Borging van sociale beelden vereist dus een geschikte organisatorische vorm. Een sociale visie op Schieveste veronderstelt dus ook een visie op een activiteitenprogramma, een uitvoeringsorganisatie en op de middelen om de sociale visie duurzaam te implementeren.

Activiteit als sleutel
Om tot de genoemde beelden te komen en om input te leveren voor het ontwerpproces van deelgebieden zijn verschillende methodieken bruikbaar. Een ervan is het eerder genoemde betekenisprofiel (zie Huygen et al., 2002) Het ontwikkelen van het betekenisprofiel is tegelijkertijd een participatie- en communicatiestrategie. Zo is aan kinderen van groep 8 van twee basisscholen in Schiedam Oost gevraagd om tekeningen te maken van een mooi stationsplein. Ook hebben ze opstellen geschreven over plekken in de wijk waar ze graag komen. Ten slotte hebben de kinderen foto's gemaakt in de wijk. Dit levert niet alleen inspiratie op voor het ontwerp van het Stationsplein, maar de kinderen praten er thuis ook over. Het verhaal gaat rondzingen 'dat er iets met het Stationsplein gaat gebeuren'.

Het realiseren van sociale beelden kan alleen plaatsvinden onder de juiste de voorwaarden. Sociale processen verlopen grotendeels autonoom. Het creëren van die voorwaarden kan op verschillende manieren. Via allerlei activiteiten kan de betrokkenheid van kinderen bij het bouwproces en bij het gebied Schieveste versterkt worden. Excursies van kinderen naar het gebied, een huttendorp en andere festiviteiten behoren tot de mogelijkheden. Wanneer Schieveste gerealiseerd is, over tien tot vijftien jaar, zijn deze kinderen actief op de arbeidsmarkt; ze hebben dan een binding met Schieveste. De verwachting is dat dat hun betrokkenheid bij en inzet voor het gebied zal vergroten. Een activiteitenprogramma kan het totstandkomen van de beelden dus stimuleren.

Een geschikte organisatie
Er is een organisatie nodig die het sociale klimaat beheert en activiteitenprogramma's uitvoert. Deze organisatie voert de

regie over en het toezicht op de verschillende manieren van ruimtegebruik. Zodanig, dat er wederzijds versterkende effecten ontstaan. Zowel in de ontwikkeling van het gebied als na realisatie kan zo'n organisatie een rol spelen. Scholieren die een beroepsopleiding volgen kunnen 'om de hoek' een stage volgen als er goede contacten tussen bedrijven en school bestaan. Ook daaraan kan de organisatie bijdragen. Jongeren uit Schiedam kunnen in Schieveste aan de slag, zodat het mes aan meerdere kanten snijdt: de druk op de buitenruimte in hun woonwijken neemt af, ze kunnen hun energie kwijt en ze bewegen zich op een plek - Schieveste - waar ze nodig zijn.

Conclusie: de ruimtelijk-symbolische factor
In deze casus zien we opnieuw dat aansluiting bij de lokale cultuur en identiteit mogelijk is. Schiedam als satelliet van Rotterdam, met het eigene van Schiedam, biedt kansen om een Schieveste met een heel eigen kleur te creëren, dat tegelijkertijd past in zijn omgeving. Verschillende schaalniveaus – Schieveste zelf, Schiedam-Oost, Schiedam, de regio – komen samen en blijven afzonderlijk herkenbaar, ook in sociaal opzicht.

Dit rapport handelt over het eigene van Rotterdam terwijl Schiedam toch wel degelijk een zelfstandige gemeente is. Niettemin levert de bespreking van Schieveste meerwaarde op. Het wordt immers zichtbaar dat de identiteit van Rotterdam niet alleen binnen de geografische grenzen van haar grondgebied bestaat. Voor Schiedam heeft Rotterdam ook een identiteit, hoewel deze niet samenvalt met het beeld dat Rotterdam van zichzelf heeft. Schiedam ligt in de schaduw van Rotterdam maar beschouwt het als het onbetwiste centrum van de regio. Ook dat is een deel van de Rotterdamse identiteit, namelijk 'Rotterdam als beeld dat door het regionale netwerk wordt geschapen'[11].

De drie cases die we in deze paragraaf hebben besproken laten bovendien zien hoe de fysieke ruimte onlosmakelijk verbonden is met de symbolische ruimte van de stad. De ruimte verkrijgt zijn betekenis in relatie tot de gebeurtenissen die zich daar afspelen of die er mee te maken hebben. Die gebeurtenissen

[11] Voor een studie naar verschillende schaalniveaus en hoe deze kunnen bijdragen tot het beeld van de stad, zie Fortuin & De Zeeuw (2003).

zijn niet te ‘ontwerpen en realiseren’ in de zin van het ontwerp en de realisatie van een fysiek of een ruimtelijk object, maar ze kunnen wel gestimuleerd worden in een constructieve richting. De inbreng van de ontwerper is daarbij veel bescheidener dan bij het fysieke ontwerp, omdat bij de symbolische ruimte de samenleving in het geding is, die principieel haar eigen dynamiek kent. Een samenleving bouwt als het ware zichzelf en dat doet een huis niet.

Ondertussen leggen de kwaliteit en de esthetiek van de fysieke ruimte uiteraard gewicht in de schaal. Maar deze kwaliteit komt tot uitdrukking in de beleving van gebruikers van die ruimte. Die beleving weegt mee in het gebruik van de ruimte en de gebeurtenissen die er zich afspelen. De ruimte ‘laadt’ in dit proces als het ware de gebeurtenissen met een extra belevings-kwaliteit, maar de gebeurtenissen ‘laden’ ook de Rotterdamse symbolische ruimte en voegen dus iets toe aan het eigene van de stad. Het gebruik van de ruimte is in dit proces van wisselwerking bijgevolg medeproducent van het eigene van Rotterdam. De ruimtelijke kwaliteit is een ingang om het specifiek Rotterdamse te ontwikkelen, naast het ‘beheren’ van het gebruik van de ruimte.

© Kampie

3.3 Gevalstudie 3: de Marathon en Rotterdam Festivals

Als érgens lokale cultuur en identiteit invloed hebben, is het wel in de marketing van Rotterdam. In deze marketing komt de voorliefde van Rotterdammers voor massale 'low culture' evenementen duidelijk tot uitdrukking. We bespreken hier een sportief evenement – de Rotterdamse Marathon – en een cultureel evenement – het Solero Zomerfestival.

De Marathon

In mei 1981 ging de eerste internationale marathon (georganiseerd door de Stichting Rotterdam Marathon) met een kleine 200 deelnemers van start. Winnaar John Graham (UK) bezorgde het evenement met een tijd van 2:09:28 uur direct al internationale allure. Intussen is de Rotterdamse Marathon uitgegroeid tot het grootste eendaagse sportevenement in Nederland, met meer dan 10.000 deelnemers. De Marathon Rotterdam staat bekend als een van de snelste marathons ter wereld, zij heeft al twee wereldrecords opgeleverd.

De marathon is ook de grootste vrijwilligersorganisatie van Rotterdam. Er werken 1250 tot 2000 vrijwilligers aan mee. Daarnaast komen er nog eens 800.000 toeschouwers op het evenement af. Daarin onderscheidt de Marathon van Rotterdam zich van andere marathons in Nederland. Op de marathon in Amsterdam komen bijvoorbeeld 'maar' 50.000 mensen af.
Er bestaat een sterke verbondenheid met en een groot enthousiasme voor de marathon in Rotterdam. De toeschouwers voelen zich verbonden met de marathon. Dat wordt zichtbaar in de enthousiaste aanmoedigingen, het grote aantal vrijwilligers en de massale toestroom van toeschouwers. Alle diensten in Rotterdam werken mee aan de organisatie op een bijna onzichtbare manier. Bij Gemeentewerken bijvoorbeeld reserveren de mensen van Wegen het hele jaar geld om vlak voor de marathon de wegen tiptop in orde te kunnen hebben. Dat aanpassingsproces vindt plaats op het uitvoerende niveau, de diensten ondersteunen het op een organische manier. Daarmee is geen specifiek budget gemoeid, het komt op een spontane manier voort uit de organisatie.

Betrokkenheid Rotterdammers
Vergeleken daarmee is de situatie in Amsterdam anders. Daar leeft het minder onder de bevolking, en dus ook minder bij de uitvoerders van de diensten. Daar moeten derhalve afzonderlijke organisaties en budgetten worden opgezet. De diensten doen alleen maar iets als ze er de opdracht toe krijgen en als er geld voor beschikbaar is. Dit verschil is in geld uit te drukken: de Amsterdamse marathon kostte in 2001 bijna 8 ton, waarvan het grootste deel (4,5 ton) opgaat aan de infrastructuur. De overige 3,5 ton kan besteed worden aan het lopersveld. "*Als de bevolking wat gedisciplineerder was, zouden we dat accent graag verschuiven*", verzucht de voorzitter van de organisatie in Amsterdam[12]. In Rotterdam brengen sponsors 9 ton op; de gelden kunnen in hun geheel besteed worden aan het lopersveld. De 'gedisciplineerdheid' van de bevolking en diensten in Rotterdam is een direct gevolg van hun betrokkenheid om de marathon tot een succes te maken.

De betrokkenheid van de Rotterdamse diensten bij de marathon blijkt daarnaast uit hun eigen deelname. Tijdens de marathon wordt ook het Rotterdamse Ambtenaren Kampioenschap georganiseerd. Aan dit kampioenschap kunnen uitsluitend ambtenaren deelnemen die werkzaam zijn bij de gemeente Rotterdam. De gemeentebedrijven organiseren zelf het ambtenarenkampioenschap.

Een kleine en specifieke doelgroep wordt gevormd door topmanagers uit het Rotterdamse bedrijfsleven. Met het *footloose* raken van bedrijven gaat ook de binding met Rotterdam verloren. Daarmee verdwijnt voor Rotterdam een potentieel, en een gevoelig potentieel ook, gelet op het belang dat de gemeente hecht aan het behoud van de elite.

In 2001 is er een nieuw project van start gegaan, de 'Rotterdam Marathon Running Ambassadors'. Het is opgericht voor beginnende en ervaren lopers, werkzaam binnen de top van het Rotterdamse bedrijfsleven en de overheid. Een Ambassador als levend bewijs van Rotterdam als stad waar sport en economie hand in hand gaan, is een van de belangrijkste doelen van deze hardlopende businessclub. Daarnaast bereidden de deelnemers

[12] *"Amsterdam heeft Ajax, en ook nog een marathon"*, de Volkskrant, zaterdag 20 oktober 2001/5S.

zich voor om in 2003 als groep van honderd Ambassadors de marathon van New York te lopen (Nieuwsbrief Rotterdam Marathon, december 2001).

Lokale cultuur
De organisatoren zijn zich ervan bewust hoe belangrijk het is om aan te sluiten bij de lokale cultuur. Een evenement als de marathon moet het voor een belangrijk deel van de eigen bevolking hebben. De marathon past als symbool in het eigene van Rotterdam: zowel de zogeheten opgerolde mouwencultuur komt erin tot uiting, als de voorkeur voor massale 'low culture' evenementen. In een dergelijke cultuur zijn bewoners en diensten bereid om zich belangeloos in te zetten voor dergelijke evenementen. Daarom is het evenement tegen lage kosten te organiseren. Hierdoor ontstaat een zichzelf versterkend mechanisme: bekende deelnemers geven de marathon meer allure en vergroten de betrokkenheid van de Rotterdammers bij het evenement alleen nog maar verder.

Het initiatief van de Running Ambassadors sluit op nog een andere wijze aan bij de Rotterdamse cultuur: een positie voor de elite wordt niet op voorhand als negatief beleefd. Het spoort ook met de differentiatie (noord-zuid) die Rotterdam kenmerkt. Net als in de casus over de Wilhelminapier bevorderen deze contrasten de dynamiek in de stad en zijn ze productief worden te maken.

Rotterdam Festivalstad

Naast de Marathon kent Rotterdam een groot scala aan evenementen het hele jaar door. De stad mag met recht een stad van festivals genoemd worden. Het festivaljaar start traditiegetrouw in januari met het Internationaal Filmfestival Rotterdam. Eind april volgt dan de Marathon. Begin juni starten de Rotterdamse Zomerfestivals, waarbij vrijwel elk weekend van juni tot en met september een gratis te bezoeken festival in de stad plaatsvindt. De aftrap hiervan is het Dunya Festival, waarin de multiculturele samenleving het middelpunt is. Het tropische hoogtepunt vormt het Zomercarnaval dat altijd eind juli door de stad dendert. De afsluiting van het zomerseizoen is traditiegetrouw het Wereldhavenfestival, begin september.

Langere festivaltraditie
De traditie van festivals en feesten in alle soorten en maten bestaat al langere tijd in Rotterdam. Het belang van deze festivals voor de stad werd al snel onderkend. Ze kwamen vaak op spontane wijze tot stand, waardoor sommige festivals tegelijk plaatsvonden. Grote stedelijke evenementen kenden vaak geen meerjarenbeleid en werden ad hoc gefinancierd. Dit had tot gevolg dat de uitstraling en het publieksbereik niet optimaal waren. Op zich waren er wel voldoende kennis en financiële middelen aanwezig voor evenementen en festivals, maar deze waren verspreid over verschillende sectoren. Dit belemmerde de mogelijkheden tot ontwikkeling en ontplooiing van bestaande en nieuwe festivals. Al met al was er geen samenhangend evenementenbeleid.

Eén stichting
In 1993 werd ervoor gekozen om de formulering en uitvoer van het nieuwe evenementenbeleid in één hand te leggen. Er kwam een stichting die op afstand opereert van zowel de gemeente als van de festivalorganisatoren. Zo heeft Rotterdam Festivals zich ontpopt tot een soort makelaar tussen overheid, particulier initiatief en publiek, die het bij de ontwikkeling en uitvoering van plannen zoekt in samenwerking met andere organisaties. Zij beheert hiervoor een door de gemeente Rotterdam verstrekt budget. Daarmee ondersteunt zij de festivals en evenementen in Rotterdam financieel of anders, mits aan een aantal voorwaarden is voldaan. Verder stelt zij aan de festivals onder meer haar kennis, netwerk en contacten ter beschikking. Ze kan bijvoorbeeld behulpzaam zijn bij het afsluiten van gezamenlijke verzekeringen, het in kaart brengen en aanpakken van problemen binnen de festivalsector en bij andere advisering en ondersteuning.

Tweede hoofdtaak, naast professionalisering van de evenementensector, is September in Rotterdam, de presentatie van het culturele aanbod met onder meer de R'uitmarkt, internationale premières en verrassende activiteiten. De financiële basis voor Rotterdam Festivals is gelegd door de samenvoeging van een aantal gemeentelijke budgetten vanuit bijvoorbeeld het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam, het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam en de Rotterdamse Kunststichting.

Sinds 1999 is er een derde hoofdtaak bijgekomen: Collectieve Cultuur Marketing (CCM). In 2000 is in samenspraak met een aantal Rotterdamse culturele instellingen de koers voor deze afdeling uitgezet. Er is gekozen voor een beperkt aantal taken die een daadwerkelijke aanvulling vormen op de marketingactiviteiten van de individuele instellingen en organisaties: het benutten van de kansen en mogelijkheden van de nieuwe media en het in relatie daarmee bereiken van nieuwe doelgroepen. Bij de uitvoering van deze taken staat de stad centraal. Dit geldt zowel voor de Rotterdamse Zomerfestivals en September in Rotterdam, als voor de Collectieve Culturele Marketing: er dient altijd een belangrijk verband te zijn met (de ontwikkeling van) de stad. Het festivalaanbod in de stad dient de identiteit van de stad te versterken. Deze aanpak heeft ondertussen geleid tot een evenwichtige zomerperiode, gericht op een breed publiek. Het aanbod draagt bij aan de stedelijke ontwikkelingen en aan een steeds breder gedragen opening van het culturele seizoen in september.

Opvallend is dat veel initiatieven spontaan ontstaan. Zo is bijvoorbeeld het Solero Zomerfestival, een van de grootste in zijn soort in Europa, tot stand gekomen. Ondertussen – we schrijven dit in 2001 - sponsort ijsfabrikant Solero dit festival. De Stichting Rotterdam Festivals ondersteunt deze festivals en ontwikkelt de uitstraling naar buiten, maar bedenkt ze niet. Ditzelfde gaat op voor het Dunya festival en voor Dance.

Festivals en cultuur samengevat
Festivals passen in de Rotterdamse cultuur. Rotterdammers houden van ‘massaal’ en van ´low culture´. Een bewijs hiervoor vormt de organisatie van deze festivals: die ontstaat spontaan. Rotterdammers hebben iets met festivals en dit past in het eigene van Rotterdam. Er is sprake van een *circulair* effect: door aansluiting te zoeken bij festivals geven Rotterdammers uitdrukking aan hun ‘Rotterdam-gevoel’, wat op zijn beurt de functie en de uitstraling van de festivals versterkt.

Rotterdam Festivals demonstreert net als Rotterdam Marathon het belang van aansluiting bij de cultuur van een stad. Festivals passen goed bij de mentaliteit van de Rotterdamse bevolking en maken deze festivals tot een succes, terwijl de festivals op hun beurt weer bijdragen aan het beeld van Rotterdam. Daarmee

illustreren ze nog een ander belangrijk punt, namelijk het primaat van beweging in de samenleving. Rotterdam Festivals volgt als het ware de bewegingen in de samenleving in plaats van dat zij deze processen probeert te sturen of op te leggen. Alleen wanneer er een festival is maakt Rotterdam Festivals er iets groots van. De organisatie legt verbindingen tussen maatschappelijke initiatieven en probeert deze op elkaar af te stemmen, maar bedenkt nadrukkelijk geen nieuwe festivals. Daarmee blijven de festivals iets van de Rotterdammers: zij kunnen zich erin herkennen en de festivals werken beeldbepalend – beter: beeldversterkend - voor de stad.

3.4 Bespreking en vragen

We hebben drie gevalsbeschrijvingen gepresenteerd:
- Opzoomeren;
- Ruimtelijk-symbolische dimensie;
- Marathon en Rotterdam festivals.

De beschrijvingen laten zien dat er een relatie bestaat tussen 'het eigene' van een stad en de maatschappelijke praktijken. Dat geldt voor maatschappelijke praktijken rond samenlevingsopbouw (Opzoomeren), ruimtelijke projecten als het Singelplan, de ontwikkeling van de Wilhelminapier en Schieveste, en voor evenementen die in de stad plaatsvinden. We hebben ook laten zien dat er vanuit het sociaal beleid bemoeienis bestaat met Opzoomeren en met ruimtelijke en fysieke projecten. Dat geldt niet zozeer voor de evenementen[13]. De genoemde projecten duiden eerder op potenties en ontwikkelingsmogelijkheden dan op bestaande reguliere praktijken. Dat maakt het moeilijk om er beleid op te voeren. Omgekeerd is het lastig om praktijken te ontwikkelen wanneer er geen beleid is. En zo blijft het beleid op de uitvoering wachten en de uitvoering op het beleid. Om de sociale inbreng te ontwikkelen is het daarom nodig om meer inzicht te verkrijgen in wat culturele factoren zijn, hoe ze zich verhouden tot samenlevingsprocessen en hoe ze zich tot geografische plekken verhouden.

[13] Bij Rotterdam 2001 Culturele Hoofdstad is die aansluiting wel gemaakt.

Ook als we het hebben over ‘het eigene’ komen er vragen op. Natuurlijk, Rotterdam als zodanig heeft een identiteit, heeft iets ‘eigens’. Maar hoe verhoudt zich dat eigene - als een constante eigenschap - tot het dagelijks leven in de stad dat voortdurend anders is? En hoe verhoudt zich de identiteit van Rotterdam als stad tot de identiteit van de Rotterdammers, van degenen dus die het levende weefsel van de stad vormen?

We zullen in het volgende hoofdstuk kennismaken met een aantal schrijvers over cultuur, identiteit, gemeenschap en symboliek. Gewapend met hun inzichten ontwikkelen we een begrippenkader waarmee we de onderzochte relaties in de gevalstudies beter kunnen duiden. We concentreren ons daarbij op de relatie tussen het dagelijkse niveau van interactie – ‘small talk’ - en de constructie van de identiteit op een hoger schaal-niveau dan van de stad als zodanig. Inzicht in deze verhouding is noodzakelijk voor het bepalen van de aangrijpingspunten voor beleidsmakers en professionals, willen zij met identiteit werken.

Verwey-
Jonker
Instituut

4 Lokale cultuur en identiteit

We hebben in het voorgaande een aantal voorbeelden laten zien van de manier waarop de lokale cultuur en de identiteit van Rotterdam een relatie hebben met sociale praktijken, met ruimtelijke ingrepen en met evenementen die in de stad plaatsvinden. Om deze relaties productief te kunnen maken is het eerst wenselijk om meer aandacht te besteden aan enkele concepten die met het eigene van Rotterdam samenhangen. We zullen in dit hoofdstuk proberen meer licht te werpen op de begrippen cultuur en identiteit[14]. Een thema dat daarbij ook aan de orde komt is de relatie tussen de identiteit van individuen met die van collectieven en vervolgens met de identiteit van gemeenschappen en van steden. We introduceren de begrippen cultuur en identiteit in de paragrafen 1 en 2. Om deze goed te kunnen plaatsen is het ook nodig aandacht te besteden aan symbolen en rituelen (paragraaf 3). Vervolgens gaan we in op de rol van gemeenschappen in relatie tot cultuur en identiteit (paragraaf 4). Een lastig onderwerp is de wisselwerking tussen identiteit en sociale processen. Enerzijds wordt identiteit – als iets relatief 'vasts' - gevormd in de loop van sociale processen, anderzijds bepalen identiteiten deze processen weer. In de paragrafen 5 en 6 gaan we daarom in op de relatie van sociale processen tot 'structuurelementen' als cultuur en identiteit. In de paragrafen 7 en 8 gaan we dan in op de aspecten stedelijkheid en globalisering.

[14] We maken in dit hoofdstuk gebruik van een studie van Fortuin & Van der Graaf uit 2002, die we voor dit onderzoek hebben uitgevoerd.

4.1 Cultuur

Het symbolisch-expressieve aspect
De Nederlandse cultuursocioloog Anton Zijderveld definieert cultuur als volgt:

"(…) het geheel van geïnstitutionaliseerde waarden, normen en betekenissen van een groep, dat de leden inspireert en activeert, hun een gemeenschappelijke levensstijl en collectieve identiteit verschaft en met het verstrijken van de tijd een traditie tot stand brengt die niet alleen stabiliserend, doch vaak ook verstarrend werkt" (Zijderveld, 1988:45).

In deze definitie komt een aantal centrale elementen terug[15] die de kern vormen van dit hoofdstuk: cultuur bestaat uit normen, waarden en betekenissen die zich binnen een gemeenschap van individuen vormen en die de leden een identiteit verschaffen. Omdat deze normen, waarden en betekenissen niet rechtstreeks observeerbaar zijn concentreert Zijderveld zich op de neerslag ervan in instituties.

"Culturele instituties, in de brede zin van het woord (familie en gezin, kerk en sekten, instellingen voor kunsten, wetenschappen en onderwijs), vormen tezamen de realisatie van menselijke aspiraties en bieden de mensen een identificatiemogelijkheid" (1998:44).

Juist in onze moderne, geïndividualiseerde samenleving is de betekenisvorming binnen deze culturele instituties afgenomen. Waar Zijderveld zich richt op de vraag hoe de overheid de ontstane 'betekenislacune' kan opvullen, zoeken wij het antwoord in de alledaagse interactie en processen van betekenisverlening. We zoeken daarvoor aansluiting bij Robert Wuthow. Deze definieert cultuur als '*the symbolic-expressive aspect of human behavior'* (Wuthnow, 1984, p. 3). Menselijk gedrag kent een aantal aspecten. Als mensen iets doen, kunnen we ons bijvoorbeeld richten op wat ze zichtbaar doen, op wat ze willen bereiken met wat ze doen of met de manier waarop ze het doen. Ieder menselijk gedrag drukt – naast dat we er iets mee willen bereiken – ook *betekenissen* uit. We geven ermee uitdrukking aan hoe we ons voelen, we zeggen bijvoorbeeld iets op

[15] Zij het dat wij meer nadruk op de dynamiek van identiteitsprocessen leggen.

een boze manier of op een vriendelijke. We drukken ook uit wat onze relatie is tot degene met wie we spreken, bijvoorbeeld door iets op commandotoon te zeggen of juist onderworpen. We brengen ook dubbele bodems aan in onze communicatie wanneer we bijvoorbeeld verwijzen naar gebeurtenissen uit het verleden die ook onze gesprekspartner heeft meegemaakt, maar verder niemand in ons gezelschap. Daarmee creëren we een klein moment een soort 'wij-zijgevoel'. Dat laatste kan ook breder. We kunnen een grap maken die binnen een bepaalde gemeenschap wel begrepen wordt, maar binnen een andere gemeenschap niet. Dat doen we door te 'verwijzen' naar betekenissen die binnen – een bepaald deel van - de gemeenschap gedeeld worden maar binnen andere niet. Zo kun je binnen bepaalde gezelschappen heel goed verwijzen naar een recente uitspraak van 'Beau' (van Erven Dorens). In andere gezelschappen heeft men dan geen idee waar je het over hebt. Bepaalde verwijzingen hebben binnen een bepaalde gemeenschap zin, binnen andere niet. Met dergelijke verwijzigen doe je twee dingen tegelijk: je deelt iets inhoudelijks mee, maar het wordt meteen ook duidelijk bij wie je hoort, wie wel of geen deel uitmaken van de groep waarmee je je identificeert. Uiteraard kunnen dergelijke verwijzingen naar gedeelde betekenissen ook hechter verankerd raken in gemeenschappen. Een kruis is binnen onze christelijke gemeenschap een algemeen bekend en gerespecteerd symbool voor het christendom. Andere gemeenschappen kunnen de betekenis ervan wel kennen, maar ze zullen er meestal niet dezelfde rijkdom aan gevoelens bij hebben.

Cultuur - het symbolisch-expressieve aspect van menselijk gedrag - heeft dus te maken met *hoe* we 'betekenissen' uitdrukken. De zinsnede '*aspect* van menselijk gedrag' duidt erop dat we het hebben over een dimensie, een gezichtspunt van waaruit je naar menselijk gedrag kunt kijken. Zoals we hebben gezien sluit dat andere dimensies - gezichtspunten – niet uit. Wanneer twee mensen elkaar op straat de huid vol schelden dan kun je hun ruzie in eerste instantie typeren aan de hand van het onderwerp of de oorzaak van de ruzie. Dat is het inhoudelijke aspect. Maar het feit dat ze schelden, het feit dat ze dat op straat doen, de taal en de termen die ze gebruiken, dat heeft allemaal te maken met 'hoe men hier of in deze gemeenschap de dingen doet'. Een scheldwoord dat in de ene cultuur het ergste is wat je iemand kunt aandoen kan in een andere cultuur juist de lachlust opwekken. Dat cultuur aan de orde is in een

ruzie lijdt dus geen twijfel: cultuur is aan de orde is in *alle* menselijke uitingen. Maar wat je gadeslaat is nooit cultuur in een zuivere vorm, het is nooit cultuur en *niets dan* cultuur. Waar cultuur met een grote C zich misschien in een schouwburg op het toneel afspeelt – een meer geïnstitutionaliseerde vorm heeft aangenomen – interesseren wij ons vooral voor de cultuur met een kleine c zoals die zich tussen de mensen in de zaal afspeelt. Cultuur is immers altijd een aspect van alle menselijke gedragingen. Daarmee wordt ons onderwerp heel breed, want ook in de gevalsbeschrijvingen die we hierboven besproken hebben is cultuur steeds aan de orde.

Medium en context

Cultuur is ook een *medium*. Het vormt een omgeving die het mensen mogelijk maakt om met elkaar te communiceren. In die omgeving liggen de codes verankerd waarmee je het gedrag van de ander kunt duiden. Zo kun je aan het gedrag van de ander een betekenis toekennen. Het is zeker geen 'vertaalmachine', want de regels waarmee het gedrag van de ander gedecodeerd kan worden liggen niet vast. Cultuur is geen vast en star gegeven. Gedrag dat in de ene situatie een bepaalde interpretatie oproept hoeft dat in een andere situatie niet te doen. Context is daarom belangrijk. Het dragen van een hoofddoekje was in de jaren vijftig voor autochtone Nederlandse vrouwen heel gebruikelijk, hooguit een uitdrukking van een persoonlijke stijl van kleden, maar als 'statement' toch tamelijk neutraal. Momenteel is het voor allochtone vrouwen vooral de uitdrukking van een moslim-identiteit. Met de discussie over de islam wordt ook dat statement meer omstreden. Het tijdsgewricht is dus als context belangrijk, maar ook de plaats: het dragen van een hoofddoekje kan in sommige moslimlanden als vanzelfsprekend worden geschouwd, zodat daar eerder het *niet* dragen van een hoofddoekje als statement kan worden opgevat.

Cultuur is dus *contextafhankelijk*. Daarmee zeggen we in feite dat je in de dagelijkse interactie elkaars gedrag kunt interpreteren als je de codes kent, maar dat die codes wel verschillen naar gelang de tijd en de plaats.

Dagelijks leven en beweeglijkheid

Als codes op het ene moment en op de ene plaats wel gelden, waarom gelden ze dan niet op het andere moment of op de

andere plaats? Hoe *doen* we dat in vredesnaam, elkaar begrijpen, als alles steeds verschuift?

De cultureel antropoloog Barth (2000) laat zien dat de concepten die in culturen van gemeenschappen gebruikt worden nauw verbonden zijn met het dagelijks leven. Zo beschrijft hij de manier waarop nomadenstammen plekken beleven. Hoewel gebieden voor hen bijzonder belangrijk zijn in het dagelijks leven, spelen plaatsen geen speciale rol in hun zelfopvatting: ze dienen niet om er hun identiteit mee aan te duiden. Met andere woorden, die identiteit wordt niet zozeer bepaald door waar ze vandaan komen of waar ze wonen. Dat kan tot culturele misverstanden – tot culturele drama's misschien zelfs - leiden als zij zich in een ander gebied vestigen. Grote groepen Somaliërs bijvoorbeeld - een nomadisch volk – concentreren zich op bepaalde plaatsen en gaan enige tijd later weer weg. In Nederlandse culturele codes vervat 'weigeren ze te integreren'. Dat wil zoveel zeggen als dat ze zich niet binden aan een plek en zich niet gedragen alsof ze zich voorgoed willen vestigen op de plaats waar ze wonen.

Het hoeft niet zo exotisch, zoals de gevalsbeschrijvingen eerder in dit onderzoek laten zien. Opzoomeren omringt 'het vegen van de straat' met nieuwe symbolen - de kleur geel, Oppie - en schept omgangsvormen waarin culturele patronen worden gevestigd, maar ook herbevestigt: je hoed afnemen bij wijze van groet bijvoorbeeld. De marathon kan een succes worden omdat de bevolking van Rotterdam een voorkeur heeft voor massale evenementen die als 'lage cultuur' worden aangeduid. Een dergelijk evenement maakt in Rotterdammers kennelijk een specifiek gevoel los dat ze delen met andere Rotterdammers. De marathon is een voertuig voor het delen en het communiceren van betekenissen die – voor Rotterdammers - verbonden zijn met massale gebeurtenissen. Omdat die waardering deel uitmaakt van het Rotterdamgevoel schept dat een gevoel van verbondenheid onderling, maar ook met de stad, en onderstreept het ook het verschil met 'de anderen'. Niet toevallig maakt de voortdurende vergelijking met Amsterdam deel uit van dit gevoel.

Recursiviteit
We willen nu aan het begrip cultuur een vierde aspect toevoegen, naast het symbolisch-expressieve aspect, de contextgebondenheid en de beweeglijkheid. Cultuur is een medium voor interactie en sociale binding dat voortdurend geherdefinieerd wordt in een recursief proces.

De term recursiviteit behoeft enige toelichting. In een recursief proces wordt steeds dezelfde bewerking uitgevoerd op het resultaat van een vorige bewerking. Het is als in een gesprek. Een gespreksdeelnemer reageert met een bijdrage op wat de vorige spreker heeft gezegd. Vervolgens reageert de gesprekspartner weer op die bijdrage en dat gaat zo door. Een geïsoleerde uitspraak krijgt de betekenis zoals die binnen de context van de uitwisseling gezien wordt. De invloed van beide gesprekspartners kan in dit proces niet los van elkaar bezien worden, ze hangen met elkaar samen en zijn op elkaar betrokken.

Ook cultuur ontwikkelt zijn vorm in een recursief proces. De cultuur op een gegeven moment is het uitgangspunt voor interactie en sociale binding. Die interactie en sociale binding hebben op hun beurt weer hun uitwerking op de cultuur op een volgend moment. Sociale interactie is bezien vanuit het culturele gezichtspunt in essentie het uitwisselen van betekenissen tussen (groepen) mensen. De interpretatie van die betekenissen is niet willekeurig, maar vindt plaats binnen de termen van een gegeven samenleving en wordt beïnvloed door taal, omgeving, tradities, geloof, ideologie, enzovoort. De voertuigen van zulke processen zijn symbolen (en rituelen).

Cultuur in tijden van onzekerheid
De ontwikkeling van cultuur hangt niet alleen samen met het dagelijks leven, maar ook met grotere historische ontwikkelingen. Wanneer deze aan de orde zijn neemt de onzekerheid en onvoorspelbaarheid toe. Wuthnow (1987) maakt duidelijk dat in dergelijke tijden het belang van identiteiten, symbolen en rituelen toeneemt. Daarmee immers bevestigen we temidden van de onzekerheid en de turbulentie de dingen waarvan we wél zeker willen zijn, namelijk wie we zijn, bij wie we horen en hoe we met elkaar omgaan. Aangezien we momenteel juist zo'n tijd beleven is het begrijpelijk dat cultuur en identiteit een centralere plaats innemen in onze beleving. Als de vanzelfspre-

kendheid afneemt wordt elkaar begrijpen problematischer: begrip kan van vandaag op morgen omslaan in onbegrip.

4.2 Identiteit

Veelvoudig

Het begrip identiteit is nauw verbonden met dat van cultuur. In laatste instantie is identiteit de positie van waaruit we antwoord geven op de vraag 'wie ben ik', dan wel 'wie zijn wij?' Hoewel de 'essentialistische' definitie van identiteit als een uniforme, eenduidige, statische en homogene aanduiding van het subject door vrijwel niemand meer wordt aangehangen (Gürses et al., 2001), leidt zij een hardnekkig bestaan in de maatschappelijke praktijk en in veel publieke discussies. In navolging van auteurs als Cohen (2000), Wuthnow (1984, 1987) en Gürses et al. (2001) nemen we afstand van een dergelijke definitie zonder er op deze plaats nader op in te gaan.

Een tweede model dat Gürses et al. presenteren is dat van 'identiteit als intersectie van dimensies'. Wanneer we antwoord geven op de vraag wie wij zijn dan kunnen we verwijzen naar een veelheid van kenmerken. Naar welk kenmerk we verwijzen kan variëren naargelang de situatie. Kenmerken die veel gebruikt worden om jezelf te identificeren zijn geslacht, etniciteit, nationaliteit, seksuele voorkeur. Maar in principe kan ieder kenmerk aanleiding zijn tot identificeringen. Identiteit is daarom veelvoudig. Laten we kenmerken als deze dimensies noemen. Dan kun je op iedere dimensie een bepaalde positie innemen. De dimensie seksuele voorkeur heeft dan bijvoorbeeld de 'posities' homo, hetero en nog een aantal tussenposities. Gürses et al. noemen dat 'subject posities'. Je kunt dus de subject positie 'homo' innemen op de dimensie seksuele voorkeur. Een andere dimensie is geslacht. Daarop komen de subject posities man en vrouw voor. Identiteit wordt dan opgevat als een combinatie van alle subjectposities die je inneemt. Gürses noemt dat een 'intersectie van subject posities'. Identiteit is dus een soort profiel dat aangeeft 'waar je staat' op een aantal eigenschappen (dimensies). Het model kan dus goed omgaan met de veelvoudigheid die identiteit kenmerkt. Afhankelijk van de situatie en het verloop van de interactie komt de nadruk steeds op een andere subject positie te liggen in de manier

waarop je jezelf identificeert. Ondertussen blijft de ‘intersectie van subject posities’ nog altijd constant. Alleen het accent verschuift van de ene naar de andere eigenschap al naar gelang de situatie dat vraagt.

Dynamisch

Dat kan een zeer dynamisch beeld opleveren. Barth (2000) laat dat zien aan de hand van de oorlog in Bosnië. Etnische en religieuze dimensies werden daar in de oorlogsperiode overheersend ten opzichte van andere die evenzeer aanwezig waren, terwijl deze voorheen veel minder een rol speelden. Identiteit is dus ook dynamisch. In een wisselwerking met de context worden sommige van onze kenmerken prominenter en andere verdwijnen naar de achtergrond. Gürses et al. (2001) hebben groepsdiscussies tussen jongeren van diverse culturele herkomst geanalyseerd. Het blijkt dat ze, afhankelijk van het verloop van de discussie, steeds verschillende aanduidingen geven van ‘wie zij zijn’. Zo kan iemand zich zelf in de loop van een zelfde discussie aanduiden als ‘Turk’, als ‘Koerd’, als ‘moslim’, of als ‘man’ aanduiden. En iedere keer kan hij vinden dat hij daarmee zijn essentie aanduidt. Wanneer het gaat om een groepsdiscussie kan daarmee ook de indeling in ‘wij’ en ‘zij’ steeds verschuiven.

Van identiteit als intersectie van dimensies naar identiteitsprocessen

Gürses (2001) stelt daarom dat het model van identiteit als intersectie uiteindelijk niet voldoet. Het aantal kenmerken waarmee personen zich kunnen identificeren is immers in principe onbepaald. Er kunnen steeds nieuwe kenmerken ontstaan, die ieder op zich weer aanleiding kunnen gaan vormen om je mee te identificeren. Zij komen dan tot een alternatief dat we het ‘procesmodel’ zouden willen noemen, omdat het de nadruk legt op de sociale processen waarin identiteit en de ontwikkeling van identiteit is geïmpliceerd.

Subject posities kunnen verschuiven: iemand kan zich in de loop van zijn leven meer of minder Rotterdammer of moslim gaan voelen. Bovendien komen er in dynamische processen nieuwe dimensies op. De jeugdcultuur is een vindplaats van dergelijke nieuwe dimensies. Skater, Lonsdale-jongere, ‘boer’, punk, rapper, het zijn allemaal ‘subject posities’ op dimensies die als zodanig nieuw kunnen zijn.

Daarmee wordt dus de vraag naar identiteit verplaatst naar de *veranderingen* die identiteiten ondergaan en de wisselwerking van die veranderingen met veranderende sociale en maatschappelijke contexten. Nieuwe identiteiten ontstaan en oude kunnen zichzelf overleven. De snelheid waarmee ze dat doen is binnen de jeugdcultuur heel hoog en lijkt toe te nemen. Het vluchtige en dynamische 'spel van identiteiten' komt daarmee in de literatuur steeds centraler te staan. Gürses et al. (2001) spreken van 'identiteitsprocessen', terwijl elders (Pinxten & Verstraete, 1998) ook van identiteitsdynamieken gesproken wordt:

"Elke poging om een nationale of andere identiteit op wezenlijke kenmerken te baseren faalt, wanneer we geografisch, historisch of zelfs psychologisch op de zaak ingaan. Identiteiten veranderen, verschuiven, groeien en passen zich voortdurend aan de context aan waarin de persoon of de groep zich bevindt. Identiteit is een continu proces van (zelf) realisatie. Elk beeld, elke welomschreven vorm van identiteit is slechts een momentopname van dit continue proces. [..] Identiteit is een gelaagd en dynamisch fenomeen. Daarom spreken wij bij voorkeur over identiteitsdynamieken, in het meervoud en met klemtoon op het procesmatige in plaats van op de producten van die processen" (Pinxten & Verstraete, 1998, blz. 35-37.).

In deze benadering zijn vragen aan de orde over de strategieën die mensen hanteren waarbij hun identiteit in het geding is. Het zijn dezelfde processen[16] en hun relatie tot de 'vaste' identiteit van Rotterdam die ons interesseren in dit onderzoek[17].

'Small talk' en alledaagse interactie

Net als bij cultuur speelt het niveau van de alledaagse activiteit een belangrijke rol bij identiteitsprocessen. Als het gaat om de identiteit van steden is de verleiding groot om uitsluitend op 'grote' processen als bijvoorbeeld de integratieproblematiek of de relatie met de islam te letten. Wij stellen dat juist de alledaagse interactie van belang is. Het zijn de myriaden van kleine interacties – het afrekenen bij de kassa in de supermarkt, al of niet groeten en hoe dat gebeurt, small talk – die aandacht

[16] Hier willen we erop wijzen dat het begrip proces impliceert dat er sprake is van onzekerheid, onomkeerbaarheid, contextualiteit en recursiviteit.

[17] Daar is ook een heel praktische en misschien banale reden voor: wanneer identiteit een onveranderlijk gegeven zou zijn hadden we immers ook geen aanknopingspunten voor sociale interventies.

verdienen[18]. Natuurlijk zijn soms massieve beleidsmaatregelen nodig om majeure maatschappelijke problemen aan te pakken. Maar de massa van maatschappelijke processen op microniveau is uiteindelijk de voedingsbodem waarop die maatregelen moeten inwerken. Die voedingsbodem moet bewerkt worden. Botsende identiteiten vormen een dergelijke opgave. De microprocessen vormen daartoe een sleutel, en zij mogen niet verwaarloosd worden. Sociale patronen die in een voortdurende wisselwerking ontstaan, leiden ook op grote schaal tot verschuivingen in identiteiten.

Hoewel we de nadruk leggen op de beweeglijkheid van identiteiten wil dat niet zeggen dat ze naar willekeur veranderbaar zijn. Dat identiteiten verwijzen naar wat ons op een diep en essentieel niveau kenmerkt, zo is ook ons standpunt. Als we spreken over 'het spel van identiteiten' bedoelen we niet dat je er maar wat mee kunt spelen. Wie je bent is een gewichtige vraag. Het veranderlijke van identiteit zit in de talloze microscopische dagelijkse interacties, die met elkaar, als de druppels van een waterval, een patroon vormen met als totaalbeeld een grote kracht en continuïteit. Het feit dat we de druppels als nietig beschouwen mag ons niet verleiden tot de gedachte dat daarmee de waterval ook nietig is. De waterval verandert weliswaar voortdurend, maar niet naar een willekeurig ontwerp dat wij eraan op proberen te leggen.

Grensvlakken

Identiteit ontwikkelt zich aan de hand van het uitwisselen van betekenissen dat in sociale interactie gestalte krijgt. Het uitwisselen van betekenissen is het meest intensief op de grensvlakken tussen gemeenschappen. Daar dient de eigen identiteit geprofileerd te worden ten opzichte van andere gemeenschappen en dan staat deze ook het meest ter discussie door de aanwezigheid van andere identiteiten. Symbolen en rituelen spelen daarin een belangrijke rol. Bij dergelijke symbolen en rituelen moeten we niet alleen aan ceremoniële omstandigheden denken als een kerkdienst, een bruiloft of een begrafenis, maar ook aan een Feijenoordshirt, een boodschappentas van Bas van der Heijden of koffie drinken. Individuen beschikken in deze tijd over allerlei repertoires van rituelen en symbolen. Daarmee

[18] Een vergelijking in de biologische sfeer: micro-organismen maken 75 tot 80 procent van de biomassa op aarde uit (Jacobs, 2000).

kunnen zij zich staande houden in verschillende culturele contexten en kunnen zij betekenissen uitwisselen met anderen. Het gebruik van symbolen en rituelen is op de grensvlakken het sterkst zichtbaar. Ze kunnen dan in eerste instantie dienen om de eigen betekenissen te communiceren met andere groepen, met alle misverstanden van dien. De confrontaties kunnen echter ook leiden tot het vinden van gedeelde vormen waarin betekenissen van verschillende groepen een plaats kunnen hebben.

Individuele en collectieve identiteit
Een aspect dat onze aandacht verdient is nog de relatie van individuele en collectieve identiteit. Een stad als Rotterdam heeft een identiteit die herkenbaar is voor zowel binnen- als buitenstaanders. Tegelijkertijd is deze bovenindividuele identiteit ook weer verbonden met de persoonlijke identiteiten van individuen. Ook de beleving van de stad of plekken binnen de stad dragen bij aan de identiteitsvorming van mensen, zowel binnen als buiten de stad. Omgekeerd dragen de individuele identiteiten ook bij aan de collectieve. De wisselwerking tussen het collectieve niveau en het individuele bestaat eruit dat identiteiten altijd bestaan op basis van individuen die bij voortduring zichzelf positioneren ten opzichte van de omgeving. De context is daarop van invloed, en tot die context behoren ook collectieve identiteiten. Die collectieve identiteiten ontlenen hun kracht niet aan een globaal effect dat mechanisch inwerkt op de collectiviteit als totaal, maar ieder individu bepaalt zijn positie en adopteert individueel al of niet bepaalde collectieve kenmerken. Die kenmerken worden collectief omdat ze deel gaan uitmaken van het culturele patroon van de stad. Relatief kleinschalige en soms individuele gebeurtenissen kunnen via een zwaan-kleef-aanmechanisme tot stadsbrede activiteiten uitgroeien die uiteindelijk tot het culturele patroon van de stad gaan behoren. Iets dergelijks is het geval geweest met Opzoomeren.

Deze onderlinge wisselwerking wordt al heel snel uiterst complex. Als iedere individuele identiteit beïnvloedt wordt door de ‘collectieve identiteit’, als alle individuele identiteiten elkaar kunnen beïnvloeden en als de collectieve identiteit ook weer beïnvloed wordt door individuele identiteiten, met alle tussenniveaus (sociale groepen) die je maar kunt bedenken, dan is het

aantal onderlinge beïnvloedingen gigantisch. Er ontstaat dan een vorm van zelforganisatie. Als we het voorgaande anders willen zeggen, ontstaan er vormen van zelforganisatie op verschillende schaalniveaus. Individuen construeren identiteiten in wisselwerking met de actuele en verschuivende context, op een hoger schaalniveau construeren collectiviteiten hun identiteit op basis van de dynamische individuele identiteiten, ook weer in wisselwerking met de actuele en verschuivende context. En na een aantal tussenstappen op steeds hogere niveaus geldt hetzelfde voor het globale schaalniveau. Hogere schaalniveaus oefenen daarbij steeds hun werking uit via de afzonderlijke elementen op de lagere schaalniveaus. In laatste instantie, op welk schaalniveau dan ook, zijn identiteiten onlosmakelijk verbonden met individuen die zich met hun handelen identificeren. Geen enkel collectief bestaat autonoom, los van de individuen erbinnen. Er bestaat geen samenleving zonder individuen. Dit gegeven heeft als praktische betekenis dat sociale interventies altijd mogelijk zijn. Er zijn binnen sociale groepen altijd mensen die ‘aan de binnenkant’ zitten en mensen die zich op de grensvlakken bewegen. Binnen gesloten groepen zijn er altijd individuen die contacten hebben met ‘buitenstaanders’. Een groep die als gesloten probleemgroep wordt gezien door de buitenwereld ('de harde kern' van probleemgroepen bijvoorbeeld) is nooit hermetisch gesloten, er zijn altijd meelopers en individuen die andere keuzes kunnen maken. Die laatsten kunnen weer via hun keuzes de identificeringen van anderen binnen de groep beïnvloeden. Er zijn dus ook altijd aanknopingspunten voor sociale interventies.

4.3 Symbolen en rituelen

In onze opvatting (die we delen met Cohen, 1985) zijn symbolen en rituelen uitingen van een cultuur die een medium vormt voor individuen om betekenissen uit te wisselen. Daarbij bevestigen - of veranderen - deze individuen de gemeenschap waarvan ze deel uitmaken, en grenzen die gemeenschap af van 'de anderen'. De betekenis op zichzelf is uitsluitend voor het individu zelf toegankelijk, dus subjectief, het symbool wordt gedeeld met de gemeenschap. Elke gemeenschap van mensen deelt een bepaalde cultuur die tot uiting wordt gebracht in een arsenaal aan symbolen en rituelen, die voor elk lid van de gemeenschap een

persoonlijke invulling en betekenis hebben. Juist omdat je als individu opgroeit in een gemeenschap ontwikkel je ook de toegang tot dat arsenaal en leer je het op een adequate manier in te zetten.

Een symbool kan zowel een voertuig voor gemeenschapsvorming zijn als voor splitsingen en differentiaties binnen een gemeenschap. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop hoofddoekjes gebruikt worden door islamitische meisjes om zichzelf te identificeren, maar ook aan het feit dat niet alle islamitische meisjes daarvoor kiezen. Meisjes met hoofddoekjes positioneren zichzelf ook binnen hun gemeenschap. Het symbool bewerkstelligt dus als zodanig niet de gemeenschapsvorming. Cohen (1985) stelt dat het symbool een soort statische 'vorm' is voor het communiceren over een betekenis die verder puur individueel is. Wij zijn dat niet met hem eens. Het symboliseren is een proces, een zelfde symbool kan, om in de termen van Cohen te spreken, in de loop van de tijd andere 'map references' gaan belichamen. Bovendien veranderen de uiterlijke vormen van symbolen en rituelen in de loop van de tijd.

Co-evolutie

Wij willen daarom stellen dat het symbool als medium en de betekenis die ermee wordt gecommuniceerd elkaar wederzijds beïnvloeden: ze ontwikkelen zich in co-evolutie (een begrip dat we hieronder toelichten). Het medium is het symbool, dat als het ware het structurele belichaamt. Maar de betekenissen die worden uitgewisseld werken wel degelijk rechtstreeks in op een gemeenschapsgevoel, het gevoel 'er bij te horen' dan wel 'er buiten te staan'. De vorm wordt op een gegeven moment als adequaat beleefd en op een ander moment niet meer. Om de gedachte te bepalen kunnen we het beeld van de rivier en haar bedding voor de geest halen. De bedding is de structuur, het vaste, de vorm, waarin de rivier (het proces, de communicatie van betekenissen) stroomt. Maar in de loop van de tijd blijkt de rivier op haar beurt de structuur te beïnvloeden, de bedding raakt uitgesleten en verandert onder invloed van het proces. Dat een dergelijke zachte kracht harde gevolgen kan hebben blijkt bij de wordingsgeschiedenis van de Grand Canyon. Het onderscheid tussen de vastheid van de vorm en de plasticiteit van de inhoud is dus relatief. De verhouding tussen 'het structurerende' en het 'gestructureerde' is dynamischer en

wederkeriger dan Cohen suggereert. Hetzelfde symbool kan veranderen van een medium dat de gemeenschap in stand houdt in een medium dat die gemeenschap opblaast. Symbolen zijn daarom nooit een passieve vorm waarin het gemeenschapsgevoel zich beweegt.

Een voorbeeld uit het voorgaande van een symbool is het beeld van Rotterdam als grootste haven van de wereld. Dat beeld fungeert voor Rotterdammers als een soort mythe, het is een verhaal waaromheen zij hun zelfrespect en hun identiteit ontwikkelen. Het ‘aankomen en vertrekken’, de stad van de opgestroopte mouwen, het zijn allemaal kristallisatiepunten van betekenisgeving. Ze veranderen mee met de mensenstromen die door de stad heen gaan en de gebeurtenissen die de geschiedenis van de stad markeren. Die stromen hechten hun eigen betekenissen aan het verhaal van de stad, ze haken aan bij de verhalen van de stad en de manieren van doen die er eigen aan zijn. In paragraaf 4.5 gaan we in op deze verhouding van levende sociale processen en min of meer starre structuren. Daarvóór zullen we in de volgende paragraaf nog stilstaan bij de rol van de gemeenschap in cultuur en identiteit.

4.4 Gemeenschap

Uiteraard is er veel te zeggen over het begrip 'gemeenschap'. Hier interesseert ons vooral de relatie van cultuur, identiteit en gemeenschap. Een gemeenschap is niet zomaar een verzameling mensen. Het is geen optelsom, zij kent een structuur, met verschillende posities en rollen. Die structuur is het uitgangspunt voor de dagelijkse interactie, maar in die interactie ontwikkelt zich de structuur ook weer voortdurend verder. Tegelijkertijd ontwikkelen de individuen die in die netwerken en die gemeenschap participeren ook mentale modellen van 'bij wie ze horen' en wie ‘de anderen’ zijn: identiteit. Niet alleen binnen, maar ook tussen gemeenschappen verschuiven de verhoudingen voortdurend. Bovendien ontwikkelen individuen in die dagelijkse interactie in een continu proces de cognities en de emoties die bij bepaalde situaties passen, in samenhang met de competenties om zich in die situaties te bewegen.

Om te beginnen met het laatste: binnen een gemeenschap delen de leden ervan *'symbolic and ideological map references'*, zoals Cohen (2000) het uitdrukt. Droogers (2001) spreekt over *repertoires*. Vrij vertaald hebben ze toegang tot dezelfde 'symbolische gebruiksaanwijzing', ze kennen de codes, de symbolen en rituelen, ze weten - en voelen! - wat ermee uitgedrukt wordt, en ze kunnen ermee omgaan. Individuen maken zich de repertoires eigen van de gemeenschappen waarin ze zich bewegen. Traditioneel is het concept van de gemeenschap statisch: de gemeenschap is een af te bakenen en 'vast' begrip. Dat maakt dat de cultuur en de repertoires die erbij passen niet meer lijken te veranderen wanneer je je die repertoires eenmaal hebt eigen gemaakt.

Gemeenschappen, het dagelijks leven en de repertoires van die gemeenschappen staan in een dynamische wisselwerking met elkaar. Dat geldt ook bij traditionele gemeenschappen. Zo maakt Barth (2000) duidelijk dat rond grenzen tussen gemeenschappen altijd beweging bestaat, bijvoorbeeld doordat vrouwen uit een bepaald dorp trouwen met mannen uit een ander, of door smokkelpraktijken. Hoe dan ook scheppen grenzen altijd ook mogelijkheden tot interactie en tot herdefiniëren of juist bestendigen van betekenissen. Alleen al hierdoor is geen enkele gemeenschap ooit statisch. Wanneer je over een voldoende groot aantal jaren kijkt verandert *iedere* cultuur en *iedere* gemeenschap.

Beweeglijke gemeenschappen

In de hedendaagse samenleving neemt deze beweeglijkheid alleen maar toe. Gemeenschappen die totaal afgesloten van elkaar leven bestaan in feite niet. Zelfs wanneer gemeenschappen zich van andere afsluiten spelen die andere gemeenschappen een rol, namelijk als degenen voor wie je je afsluit. Het is echter een gegeven dat een individu in de huidige samenleving met een veel heterogener palet aan andere gemeenschappen geconfronteerd wordt dan vroeger. Wanneer je ten opzichte van ieder van die gemeenschappen steeds weer opnieuw een relatie ontwikkelt, gaat op een gegeven ogenblik je gevoel voor waar je bij hoort als het ware vloeibaarder worden. Sommigen bestrijden dan ook dat er sprake is van een steeds voortschrijdend individualisme (zie Duyvendak & Hurenkamp, 2004), maar stellen dat er eerder een steeds verdere afbrokkeling is van 'de massa'.

Maffesoli (1996) noemt dit verschijnsel neotribalisme. Hij bedoelt daarmee dat mensen steeds kortstondiger 'stamverwantschappen' doorlopen. In tegenstelling tot de klassieke stamverwantschap ligt je lidmaatschap van een gemeenschap niet meer van de wieg tot het graf vast. Relaties gaan niet meer eeuwig mee, vriendenclubs wisselen, enzovoort. In het dagelijks leven zou je deze verschuiving zelfs ook nog kunnen waarnemen. Wanneer je bijvoorbeeld in de trein stil komt te staan midden in de weilanden ontstaat er een kortstondige verbondenheid tussen de reizigers. Wanneer mensen die uitgaan geconfronteerd worden met een andere groep, kan de verbondenheid die misschien wel heel toevallig en kortstondig is zo hecht zijn dat zij ontaardt in een vechtpartij van wij tegen zij. Het hooliganisme, dat vaak op bepaalde tijden wordt opgezocht en niet op andere, is ook een variant van een dergelijk ‘verwantschap’. Of men nu de stelling van Maffesoli onderschrijft of niet, feit blijft dat het gaandeweg tot het repertoire van moderne stadsbewoners behoort om om te kunnen gaan met 'anderen', wie die anderen dan ook zijn. De verhouding van wij en zij wordt steeds meer vloeibaar, en bij tijden zelfs turbulent.

Beweeglijke repertoires

De mentale modellen, de ‘symbolic map references’ of de repertoires waarover we spraken veranderen dus voortdurend, en soms in een hoog tempo, onder invloed van de dagelijkse ervaring van het individu. Deze dagelijkse ervaring krijgt gestalte in gemeenschappen en ondervindt dus ook de invloed van collectieve en historische processen. Afhankelijk van welke ‘map references’ dominant zijn kun je jezelf opvatten als lid van de ene, dan wel een andere gemeenschap. De grotere vluchtigheid van gemeenschappen in deze tijden van globalisering heeft waarschijnlijk gevolgen voor de gevoelens van verbondenheid aan die gemeenschappen. Daarbij hoeft niet noodzakelijkerwijs sprake te zijn van minder diepgang, zoals we al gezien hebben, maar wel bijvoorbeeld van meer situatiegebondenheid en meer veranderlijkheid. Het is denkbaar dat de kwaliteit van 'verbinding maken' meer gewaardeerd zal worden in een samenleving waarin je vaak van sociale context moet wisselen. Bij het maken van verbinding is er sprake van een proces van insluiting. De keerzijde daarvan is onvermijdelijk uitsluiting.

In het voorgaande zijn we terloops langs een aantal noties gekomen met een meer formeel karakter. De verhouding van activiteit tot de ontwikkeling van structuren, structuren die als vanzelf ontstaan in de wisselwerking van individuen, co-evolutie, het zijn noties die vragen om een toelichting. In de volgende twee paragrafen (4.5 en 4.6) zullen we dat doen.

4.5 Verhouding van proces tot structuur

De verhouding proces en structuur is een klassiek vraagstuk in de sociale wetenschappen. Een probleem waar de sociologie in haar geschiedenis voortdurend tegenaan loopt is de relatie tussen het micro- en macroniveau: hoe werken interventies op het individuele niveau door naar het groeps- en samenlevingsniveau en omgekeerd? Meestal leidt dit tot de keuze voor het een of het ander: (macro)structuur is dominant en bepaalt de speelruimte van individuen (functioneel-structualisme, constructionisme, systeemtheorie) of individuen en hun (inter)actie staan centraal; hun handelen telt op een macro-effect. Dit dilemma komt ook terug in studies naar cultuur en identiteit: indien wordt uitgegaan van dynamische identiteitsprocessen door voortdurende interacties op microniveau, hoe kan er dan sprake zijn van relatief stabiele identiteitsstructuren op macro-niveau? De identiteit van Rotterdam verandert niet elke dag. De essentialistische en de constructivistische interpretatie van identiteit sluiten elkaar logisch gezien uit. Toch lijkt er wel sprake van een min of meer stabiele identiteit die is vervat in het antwoord op de vraag 'wie ben ik?' Aan de andere kant is er de dagelijkse interactie waarin de communicatie niet alleen via inhoudelijke uitwisseling plaatsvindt, maar tegelijkertijd een symbolische uitwisseling is waarin onderlinge verhoudingen voortdurend geherdefinieerd worden, en dus ook de vraag 'wie ben ik?' De verhouding tussen deze vaste identiteit en de identiteitsprocessen belichamen opnieuw het structurele en het procesmatige.

Wederzijdse beïnvloeding
De verhouding tussen structuur en proces is een van de belangrijkste problemen bij de bestudering van identiteit. Zonder dat we deze hier kunnen oplossen zullen we hier wel iets meer zeggen over de aard ervan. De relatie tussen structuur en proces

is gecompliceerd in de zin dat beide elkaar beïnvloeden. Structuur bepaalt proces, maar tegelijkertijd bepaalt proces ook structuur. Dergelijke wisselwerkingen zijn niet ongewoon, integendeel, in het dagelijks leven vinden ze voortdurend plaats. Ze zijn ook niet uniek voor de sociale wetenschappen. Bijvoorbeeld in de biologie en de natuurwetenschappen is men er mee vertrouwd. Een beeld dat als metafoor kan dienen – naast het eerder genoemde beeld van de rivier en haar bedding - is dat van de wildpaadjes in het bos (zie ook Fortuin & Foolen, 2000). Deze vormen een structuur die zijn gedaante krijgt in het proces van het lopen van de dieren. Omgekeerd echter lopen de dieren langs routes die 'gegeven' zijn, ofwel de routes waarlangs de dieren gisteren en eergisteren liepen. Het is de recursiviteit - dat wat je gisteren deed structureert dat wat je vandaag doet - die de kracht levert waarin structuren veranderen die op het eerste gezicht ‘hard’ zijn.

Wat is hier theoretisch het probleem? Dat is het feit dat geen eenduidige causale factor is aan te wijzen. Zowel de beïnvloeding van het proces door de structuur (causaal) als de beïnvloeding van de structuur door het proces (causaal) zijn aantoonbaar. De interactie tussen beide soorten causaliteit echter leiden tot een onvoorspelbaar - en levend, zich voortdurend ontwikkelend - resultaat.

Een voorbeeld in de praktijk van sociaal beleid is de vraag of je de sociale infrastructuur moet beïnvloeden via massale interventies op het individuele niveau: 'iedereen redden' in een buurt levert een betere buurt op - of dat je de structuur van een buurt moet verbeteren op een hoger aggregaatniveau, bijvoorbeeld door de bewonersorganisatie te ondersteunen. Stel dat we aannemen dat van beide soorten interventie de causale werkzaamheid kan worden aangetoond. (Dat is in dit domein helaas problematischer dan in het natuurwetenschappelijke.) Dan nog kun je het resultaat niet voorspellen van de wisselwerking tussen die interventies op individueel niveau - en de resultaten daarvan - met de (resultaten van) interventies op het collectieve niveau. De interactie van causaal bepaalde werkingen op twee niveaus tegelijk (‘mutual causality’) leidt vaak niet tot beheersing en voorspelbare effecten, maar juist tot onvoorspelbaarheid (Maruyama, 1963).

De wisselwerking waarop we doelen leidt, vermoeden we, tot zelforganisatie. We bedoelen zelforganisatie hier niet in de zin van bijvoorbeeld zelforganisaties van burgers, maar in de zin van een maatschappelijk patroon dat zijn eigen leven lijkt te leiden. Zo kan een wijk in een negatieve spiraal terechtkomen waarin processen van marginalisering leiden tot een marginale sociale infrastructuur, wat weer een stimulerend effect heeft op processen van marginalisering. De totstandkoming van een probleemwijk krijgt dan de trekken van een 'emerging structure'.

4.6 Emergente structuren en co-evolutie

Veel van wat we in deze studie aansnijden staat op gespannen voet met een eendimensionaal en mechanisch oorzaak-gevolg-denken. De stad is geen optelsom van de individuele kenmerken van de bewoners, maar toch hebben individuele kenmerken hebben wel iets te maken met het aanzien van de stad als geheel. Omgekeerd oefent de stad niet een enkelvoudige deterministische invloed uit op haar bewoners, maar ‘invloed’ bestaat wel degelijk. Voor eenzijdig oorzaak-gevolgdenken is daarom geen plaats: de stedelijke cultuur komt tot stand in een ingewikkeld patroon van ontelbare dagelijkse interacties.

Mensen ontmoeten elkaar ‘toevallig’. Ze ontwikkelen al of niet een verstandhouding, gaan al of niet organisatorische verbanden aan en die verbanden gaan al of niet een rol spelen in het stedelijke netwerk. Op al deze niveaus kunnen individuen een rol spelen in de toekomst van de stad. Soms is dat zelfs een beslissende rol, zoals Pim Fortuyn heeft laten zien. Maar hun individualiteit is niet los te zien van de netwerken waarbinnen zij zich bewegen en die ze mede tot stand brengen. Die netwerken oefenen een grote invloed uit op de individuen die zich erin bewegen en op die manier ook op de stad als zodanig. Alleen: die invloed is niet deterministisch. Je verandert de identiteit van een stad niet door een knopje om te draaien.

Complexiteitstheorie
Is dit een hersenschim, laten we nu iedere wetenschappelijke discipline in ons denken varen? Integendeel. Sinds enkele decennia dient zich in de exacte wetenschappen en de *life*

sciences een steeds invloedrijker stroming aan, die 'complexiteitstheorie' wordt genoemd. Wat bedoelen we met complexiteit in dit verband? Wanneer we de fysieke werkelijkheid willen verklaren kunnen we onze toevlucht nemen tot steeds simpeler wetten die een steeds groter aantal fenomenen kunnen verklaren:

"Zo komt het ecosysteem van de aarde voort uit de wisselwerking tussen organismen, zijn organismen geëvolueerd uit veel eenvoudiger organismen, wordt de ontwikkeling van een bepaald organisme bepaald door de genetische code in zijn DNA, is de scheikundige werking van DNA een gevolg van eenvoudige wetten voor atomen, kunnen atomen worden gezien als verzamelingen subatomaire deeltjes en worden subatomaire deeltjes verklaard door de quantummechanica. Ruimte, tijd en materie ontstonden tijdens de oerknal en men meent dat ze worden bestuurd door een verenigde Theorie voor Alles". (Cohen & Stewart, 1994, p. 42.)

Een dergelijke benadering wordt 'reductionistisch' genoemd. Alle waarneembare fenomenen worden gereduceerd tot steeds fundamenteler wetmatigheden. Complexiteitstheorie echter gaat er van uit dat als gevolg van wisselwerkingen steeds complexer fenomenen ontstaan die in feite steeds in ontwikkeling blijven en voor vernieuwing zorgen. Deze aandacht voor wisselwerkingen is crucialer naarmate het aantal elementen in een systeem groter wordt.

Als je bijvoorbeeld een netwerk hebt dan neemt het aantal mogelijke verbindingen in dat netwerk toe met het kwadraat van het aantal elementen. Een groepje van drie mensen (netwerk) kun je nog beschouwen als een optelsom van het aantal individuen (elementen). Het aantal mogelijke relaties tussen die mensen is immers beperkt: je kunt twee tweetallen vormen en één drietal. Dat is net zoveel relaties als er elementen zijn. Heb je een netwerk van 100 mensen, dan is het aantal mogelijke tweetallen al 4950. Wanneer je een stad van 600.000 inwoners als netwerk opvat zijn er daarbinnen bijna 180 miljard tweetallen mogelijk. We laten de drietallen en grotere groepjes nog buiten beschouwing. Dat betekent dat in principe

de relaties binnen het netwerk een overweldigende invloed op het netwerk hebben vergeleken met het aantal elementen[19]. Complexiteit ontstaat nu in fysieke en sociale systemen door de wisselwerkingen tussen grote aantallen elementen. Die wisselwerkingen hebben het karakter van zelforganisatie. Die leidt ertoe dat op allerlei schaalniveaus patronen ontstaan die op hun beurt weer invloed hebben op de zelforganiserende processen. Een voorbeeld is een golf in het water. Er is niemand die iedere afzonderlijke waterdruppel 'stuurt' naar een bepaalde positie om een golfbeweging te bewerkstelligen. Maar als je grote hoeveelheden druppels hebt die stromen krijg je toch golfbewegingen. Op het meest eenvoudige niveau kun je dus de druppels onderscheiden die invloed hebben op de ontwikkeling van golven, maar ook de golven die invloed hebben op het gedrag van de druppels. Het onderscheid tussen oorzaak en gevolg verliest in deze situatie zijn betekenis, ook al is het hele systeem onderhevig aan deterministische wetten. Er is een wisselwerking tussen het individuele niveau van de druppels en het collectieve niveau van de golven. Beide modelleren elkaar als het ware. In deze dynamiek ontstaan patronen die je opkomende patronen zou kunnen noemen. Dit opkomen van patronen als gevolg van processen van zelforganisatie wordt 'emergence' genoemd.

Complexiteit toepassen op sociale systemen

Een soortgelijke visie kunnen we ontwikkelen op sociale systemen. Dat gebeurt momenteel in toenemende mate. Zo ontwikkelt Leydesdorff (2001) een sociologische theorie van de communicatie waarin hij processen van zelforganisatie in wetenschappelijke systemen analyseert. Communicatie speelt bij hem een centrale rol. In navolging van Luhmann (1995) beschouwt hij niet de actor, maar de communicatie als het basiselement waaruit sociale systemen zijn opgebouwd. Naarmate netwerken meer communicatie kunnen accommoderen

[19] 'In principe', omdat het netwerk er pas de invloed van ondervindt als die relaties ook allemaal bestaan. In de praktijk bestaat er uiteraard maar een fractie van de mogelijke verbindingen. Tegelijkertijd is dit een aanwijzing dat de stad als stad meer structuur en stevigheid kan ontwikkelen als het aantal relaties groeit. Samenlevingsopbouw is juist op die relaties gericht. Nu gaat het ook weer te ver om te zeggen dat groei van het aantal relaties zonder meer goed is voor een stad, zoals Gilchrist (2000) lijkt te doen. Daarvoor zul je toch minstens onderscheid moeten maken tussen constructieve en destructieve relaties. Ook drugshandel ontwikkelt zich immers via netwerken.

kunnen ze meer complexiteit ontwikkelen. Zo brengt hij de verschillende leefomstandigheden van steden als New York en Calcutta in verband met de kwaliteit van hun communicatie-infrastructuur (Idem, p. 251). Van Ginneken (1999) werkt met noties uit de complexiteitstheorie aan de analyse van modes, trends en hypes. En Urry (2003) ontwikkelt met noties uit de complexiteitstheorie een sociologische visie op processen van globalisering. Centraal in al deze benaderingen staan zelforganisatie en 'opkomende' patronen of structuren. Bij Leydesdorff komt daar de reflectie bij die eigen is aan sociale actoren. Deze zorgt voor een extra graad van complexiteit omdat iedere actor zijn eigen 'lezing' van de toestand van het systeem zal hebben. Zo zullen er in Rotterdam mensen zijn die vinden dat 'het glas halfvol' is en anderen die vinden dat het half leeg is. Dat is het gevolg van hun eigen reflectie op de toestand van het systeem. In werkelijkheid zijn er natuurlijk onvoorstelbaar veel verschillende beoordelingen van de situatie mogelijk, en niet alleen de twee genoemde (ofwel halfvol ofwel half leeg). Urry (2003) omschrijft complexiteitstheorie aldus:

(…) [C]omplexity examines how components of a system can through their dynamic interaction 'spontaneously' develop collective properties or patterns (…), that do not seem implicit, or at least not implicit in the same way, within individual components. Complexity investigates emergent properties, certain regularities of behaviour that somehow transcend the ingredients that make them up" (Idem, p. 13).

Een belangrijk concept in complexiteitstheorie is nog dat van co-evolutie of, zoals Kauffman (2000) het noemt, co-constructie. Dit begrip staat voor de gekoppelde ontwikkeling van twee of – meestal - meerdere systemen tegelijkertijd. Jacobs (2000) gebruikt metaforen uit het biologische en ecologische domein en past ze toe op economische processen in de stad. Zij stelt dat de ontwikkeling van grote steden gekenmerkt wordt door een immens aantal deelontwikkelingen. Die verlopen parallel en beïnvloeden elkaar wederzijds. Vanwege de beïnvloeding over en weer ontstaat er niet zozeer een serie gescheiden ontwikkelingslijnen maar een web, waarin ontwikkelingen samengaan en uiteenlopen, elkaar beïnvloeden en weer autonomer worden ten opzichte van elkaar. De complexiteit van het geheel leidt ertoe dat er processen van expansie, diversificatie en stabilisatie

optreden. De stad als complex ‘ecosysteem’ produceert ook zelf de energie die zij nodig heeft om te functioneren. Precies dezelfde metaforen zijn bruikbaar voor de stedelijke cultuur en identiteit. Ook daarin wordt de culturele rijkdom geproduceerd door die stad zelf, als een neerslag van het stedelijk leven. Er is diversiteit van identiteiten en culturele patronen die elkaar beïnvloeden. Ontwikkelingslijnen in identiteitsprocessen kruisen elkaar, gaan samen, vormen nieuwe patronen en gaan weer uit elkaar lopen. Het sociale leven in de stad vormt op zichzelf een energiebron voor haar eigen culturele leven. Het geheel vormt een bewegend patroon dat oneindig gelaagd en complex is, maar dat niettemin herkenbaar de identiteit van de stad uitmaakt. Het geheel is een proces van zelforganisatie, onvoorspelbaar en ‘open ended’. Het is echter zeker niet willekeurig. Identiteiten kunnen niet naar willekeur ‘gemaakt’ worden omdat het web van ontwikkelingen waaruit ze voortkomen een bestaand web is. Daarbinnen ligt dus niet alleen een enorm aantal mogelijke ‘toekomsten’ besloten, maar ook een enorm aantal onmogelijke.

4.7 Plekken en globalisering

Steden als plekken

Cultuur slaat neer in de fysieke context, in de vormgeving van de woonomgeving en in 'iconische plekken'. Omgekeerd zijn plekken ook weer de context van sociale processen, en hebben ze op die manier hun weerslag op de cultuur. Zo is een kerk een uitdrukking van onze cultuur, terwijl die weer de culturele identiteit voedt van de gemeenschap. In een meer traditionele manier van kijken zijn steden vooral plekken, ruimtelijk afgebakende ‘containers’ waarbinnen zich sociale en economische processen ontvouwen. Nu zijn ze dat nooit geweest in sociale en economische zin. Het verschil met een dorp is nu juist, naast de interne complexiteit die we al hebben aangestipt, de intensiteit van de wisselwerking met de buitenwereld.

We hebben al gezien dat in culturele processen fysieke objecten zich kunnen ontwikkelen tot symbolen. Ze raken als het ware geladen met betekenissen. Soms gebeurt dat in een zo sterke mate dat hun symbolische betekenis ver uitgaat boven hun

gebruikswaarde, zoals dat bijvoorbeeld bij een souvenir het geval kan zijn. Dergelijke symbolen oefenen een belangrijke invloed uit bij identiteitsprocessen. Zo heeft de Erasmusbrug de status van beeldmerk (en dus symbool) van Rotterdam bijna zonder slag of stoot overgenomen van de Euromast. De fysieke omgeving in de stad kan dus op deze manier een belangrijke culturele betekenis krijgen, maar altijd via de betekenissen die groepen of individuen eraan verlenen. Een andere culturele betekenis kan de plek verwerven als zij ontmoetingen binnen de stad faciliteert of verhindert. Een smalle woonstraat zal andere sociale en culturele processen oproepen dan een winkelgebied, en een station zal altijd een hogere graad van anonimiteit kennen dan een woonerf. Een afgesloten binnenterrein houdt buitenstaanders buiten en verhindert in die zin ontmoetingen met die buitenstaanders. In de termen van dit rapport: een afgesloten binnenterrein zorgt ervoor dat identiteitsprocessen binnen en buiten meer gescheiden verlopen en elkaar dus minder gemakkelijk kruisen[20].

Plekken kunnen dus belangrijke 'symbolic map references' worden in de identiteit van de stad. Alleen, ze worden dat altijd via de sociale processen die er zich voltrekken. Natuurlijk hebben de vormgeving en de inrichting van die locaties een grote invloed op de beleving en het gebruik. Toch zijn er genoeg voorbeelden van prestigieus vormgegeven plekken die in de sociale ontwikkeling verworden en verloederen[21]. De sleutel tot de 'genius loci', de identiteit van de plek, vormen de processen van betekenisverlening. Die zijn op hun beurt weer nauw verbonden met het sociale gebruik van een gebied.

Vandaar dat een nieuwe fysieke inrichting van steden, wijken of plekken, nooit op zichzelf kan staan (VROM, 2003). Die zal altijd gecombineerd moeten worden met sociale interventies, terwijl ook het alternatief – het gebruik veranderen *zonder* de fysieke inrichting te veranderen – altijd serieus zal moeten worden overwogen.

[20] Dat is op zichzelf geen argument voor of tegen afsluiten, het laat gewoon zien dat de fysieke omgeving invloed heeft op identiteit.

[21] Zie bijvoorbeeld de geschiedenis van de Rotterdamse Heemraadssingel (Peet, 2000).

Steden als stromen

Castells (1996) heeft naast deze benadering van 'space of places' het concept van de 'space of flows' geïntroduceerd. In de netwerksamenleving bepalen 'stromen' – mensen, kapitaal, beelden, boodschappen, producten – het aanzien van steden in toenemende mate. Daarmee verandert de 'space of places' van status: zij verliest de dominantie ten gunste van de space of flows. Dat betekent uiteraard iets voor alle stedelijke processen, met inbegrip van culturele en identiteitsprocessen. Als er ergens in de wereld een oorlog uitbreekt kan dat een stroom vluchtelingen veroorzaken die vervolgens het aanzien van een wijk in Rotterdam kan veranderen.

John Urry (2003) analyseert processen van globalisering in termen van complexiteitstheorie. Hij haalt Rifkin (2000) aan, die zegt dat:

"…) [C]ontemporary 'science' no longer sees anything 'as static, fixed and given'. The observer changes that which is observed, apparent hard-and-fast entities are always comprised of rapid movement, and there is no structure that is separate from process. In particular, time and space are not to be regarded as containers of phenomena, but rather all physical and social entities are constituted through time and through space" (in Urry, 2003, p. 7.).

Urry stelt dat de globalisering niet betekent dat er bovenop de bekende analyseniveaus van stad, regio en natiestaat alleen maar een hoger niveau is toegevoegd. In zijn ogen verandert het globale niveau alle onderliggende niveaus van karakter, en wel in de zin dat de globale situatie onomkeerbaar én onvoorspelbaar wordt. Kleine oorzaken kunnen grote gevolgen hebben, net zo goed als massieve inspanningen soms weinig resultaat opleveren. Op een bepaald moment vinden talloze parallelle processen plaats die elkaar wederzijds beïnvloeden op onnavolgbare wijze. Allerlei fenomenen kunnen invloed uitoefenen op gebeurtenissen zonder dat geografische afstanden er iets toe lijken te doen. Het is volgens Urry niet langer mogelijk om vanuit de huidige situatie lineaire verbanden naar de toekomst te trekken. Het globale netwerk is dermate uitgebreid én fijnmazig dat alles letterlijk met alles samenhangt. Urry beschrijft de hedendaagse wereld als een 'stromen-

de' werkelijkheid', in navolging van de space of flows van Castells.

De relevantie van plekken

Hoewel dit globale netwerk alles ondergeschikt maakt aan zijn eigen logica en in die zin onafhankelijk is van specifieke locaties, blijven deze laatste onverminderd belangrijk. Het zijn juist de specifieke lokale eigenschappen die plekken functioneel doen zijn voor globale ontwikkelingen. Hoezeer grote bedrijven ook 'footloose' zijn geworden, de plaats waar ze neerstrijken is daarom nog niet om het even. In een netwerk kunnen verschillende plekken in potentie soortgelijke functies vervullen. Dat maakt dat ze in principe uitwisselbaar kunnen zijn. Dat wat de plek onderscheidt van andere plekken wordt dan een hulpbron – of een handicap – in de competitie met andere plekken. Juist identiteit van plekken en steden maakt deze steden uniek, en kan dus ingezet worden als hulpbron om verworven posities te beschermen (Van der Wouden, 2004). Vandaar dat het van belang is voor een stad als Rotterdam dat de lokale cultuur en identiteit gekend wordt, ontwikkeld en benut als deel van het vestigingsklimaat.

Zoiets is temeer een opgave omdat identiteit en cultuur op zichzelf steeds vloeibaarder worden. Droogers (2001) wijst erop dat processen van globalisering ertoe leiden dat mensen steeds weer geconfronteerd worden met andere culturen en identiteiten. Goed beschouwd is dit niets anders dan te zeggen dat de contexten waarin mensen hun leven leiden sneller en ingrijpender wisselen. Het gevolg is dat identiteiten meer fluïde worden, meer een proceskarakter krijgen. Mensen zijn genoodzaakt steeds opnieuw hun positie te bepalen ten opzichte van steeds weer andere contexten, en ook andere identiteiten en culturen vormen een context. Daarmee wordt op een gegeven moment het probleem gegeneraliseerd van 'Hoe ga ik met een Japanner, Duitser, Marokkaan om?' naar 'Hoe ga ik om met mensen die anders zijn?' Voor de hedendaagse wereldburger worden identiteiten kaleidoscopisch (Fortuin, 1999). 'Multiculturele competentie' (Fortuin, 1998) kan worden verbreed tot 'omgaan met andersheid'. In de ontwikkeling van die competentie zijn nabijheid, ontmoeting en interactie sleutelwoorden.

De stad als fysieke, geografisch afgebakende ‘containers’ waarin zich gebeurtenissen afspelen bestaat in steeds mindere mate. Rotterdam is een knooppunt in een ingewikkeld netwerk van stromen: geldstromen, producten, migranten, reizigers, drugsoverlast, toeristen, forenzen, maar ook virtuele stromen. Het beeld van een plek gaat de wereld over. Wat mensen meemaken wanneer ze die plaats bezoeken, hoe ze zich voelen, blijft hen bij en leeft voort in verhalen die ze elders vertellen. Die verhalen kruisen weer andere verhalen, bijvoorbeeld omdat de gesprekspartners elders een soortgelijke ervaring hadden. En dan is er het internet dat maakt dat fysieke plekken ook nog eens een virtuele gedaante krijgen in andere delen van de wereld. Dat maakt dat wat een plek is, wat Rotterdam is, op een bepaalde manier steeds meer losgezongen raakt van geografische grenzen. Zo goed als een aardbeving in Turkije in de wijk Bloemhof bijna een lokale gebeurtenis is, komt ook de Rotterdamse hulpactie in Turkije zeer nabij. Een plek ontwerpen als een louter fysieke en ruimtelijke gegevenheid miskent deze nieuwe situatie. Het onderkennen van de ‘space of flows’ biedt echter aanknopingspunten voor een totaal andere benadering van de publieke ruimte, zoals de cases over Schieveste en de Kop van Zuid illustreren.

4.8 Gebruik van het begrippenkader

Hiervoor introduceerden wij de begrippen lokale cultuur en identiteit, hun wisselwerking en hun dynamische aspecten. We gingen na hoe symbolen en rituelen helpen bij het verankeren van cultuur. We stipten daarbij het vraagstuk aan van hoe proces en structuur zich tot elkaar verhouden. Hiermee beschikken we over een goed beeld van de vaste elementen van cultuur en de veranderlijkheid ervan onder invloed van het sociale proces dat zich ontvouwt. De Rotterdamse identiteit lijkt een hard en onveranderlijk gegeven, maar in feite beweegt zij constant. De identiteit ondervindt de invloed van ontelbare kleine dagelijkse interacties. De Rotterdamse manier van doen komt daarin tot uitdrukking en reproduceert zichzelf. Daarmee blijft Rotterdam herkenbaar, hoewel de stad zichzelf steeds reproduceert en vernieuwt. De identiteit is op ieder moment een stevig en robuust gegeven dat niet naar willekeur is te veranderen. Tegelijkertijd verandert zij wel ‘vanzelf’. Zij is

voortdurend in beweging, veelvoudig, tegenstrijdig, kaleidoscopisch, open en onvoorspelbaar.

Dat levert een basis op om dichter bij een antwoord te komen op de vraag wat er gebeurt met culturen wanneer ze in een proces van globalisering opgenomen worden. Of, hoe 'vast' liggen identiteiten? Hoe verhoudt zich het dagelijkse leven tot het beeld van de stad?

Interactie als sleutel
Interactie is in culturele processen het sleutelwoord: betekenisuitwisseling en -bestendiging is alleen mogelijk in doorgaande interactie. De geschiedenissen die hiermee ontstaan, brengen de vorming van gemeenschappen met zich mee. Gemeenschappen zijn dus geen vast gegeven, maar veranderen voortdurend in de interactie.

Voor symbolen en voor cultuur geldt hetzelfde. Gemeenschappen creëren elk hun eigen ‘map references’ (verzameling symbolen en rituelen) die tot de identiteiten-rugzak (repertoires) van hun leden behoren. Met deze rugzak zijn de leden in staat om in verschillende groepen verschillende kanten van hun identiteit op de voorgrond te laten treden, zonder de ene identiteit weg te gooien of in te wisselen. De persoonlijke identiteit is een patroon van betekenissen. Over deze betekenissen kan elk lid van de gemeenschap communiceren met de andere leden doordat de vorm (symboliek) gedeeld wordt met de andere leden. Symbolen als 'map references' van diverse gemeenschappen kunnen elkaar overlappen en zelfs gedeeld worden.

De relatie tussen deze groepen (gemeenschappen) en de bestudeerde cases is te vangen in het woord gemeenschapsvorming. De groepen ontstaan doordat bewoners, gebruikers en passanten in sociale interactie communiceren over gedeelde betekenissen. Daarmee bakenen de verschillende groepen zich af. De grenzen markeren ze met symbolen en rituelen. Rondom deze grenzen vindt uitwisseling plaats. Mensen maken overigens niet steeds deel uit van dezelfde groep. Dit leidt tot een 'spel van identiteiten'. Dit wil niet zeggen dat mensen voortdurend de ene identiteit inleveren voor de andere, afhankelijk van de context. Al deze uiteenlopende groepsidentiteiten en gemeen-

schappelijke landkaarten vormen samen de persoonlijke identiteit van mensen. En deze is nooit los te zien van de gemeenschappen waarvan ze deel uitmaken omdat ze in interactie met deze gemeenschappen ontwikkeld worden.

Onze analyse heeft bovendien laten zien dat cultuurverschillen plastisch zijn. Maar die plasticiteit moet niet verkeerd verstaan worden. Relaties tussen culturen zijn beweeglijk en tegelijkertijd niet naar willekeur te vormen. Ze zijn bovendien dubbelzinnig, zoals Cohen (1985) laat zien. Ook culturen die gedomineerd worden door, en zich op het oog voegen naar, het gebruik van symbolen van de dominante cultuur, kunnen die symbolen 'laden' met eigen betekenissen. In feite bevestigen die alleen maar de grens tussen 'eigen' en 'vreemd'.

Verder is een belangrijke constatering dat de Rotterdamse identiteit is opgebouwd uit de interactie van een grote verscheidenheid aan gemeenschappen die betekenissen uitwisselen over hun dagelijkse interactie. Daarmee bakenen deze gemeenschappen zichzelf af. Dit zijn niet alleen bewoners van de Rotterdamse wijken, maar ook passanten en gebruikers van de ruimten waarin zij leven. Zij staan op hun beurt weer in verbinding met plekken en gemeenschappen over de hele wereld. In het afbakenen van gemeenschappen ontwikkelen zich typisch Rotterdamse gebruiken en manier van handelen die binnen diverse gemeenschappen gedeeld worden. Juist doordat de leden van deze gemeenschappen voortdurend van context en daarmee van groep wisselen. Elke Rotterdammer maakt deel uit van onderscheiden gemeenschappen, maar deelt ook iets overkoepelends met al deze gemeenschappen. Deze gedeelde symbolen en rituelen hebben we op het alledaagse niveau proberen te beschrijven in de casestudies. De componenten van de gedeelde identiteit die zij vertegenwoordigen hebben we proberen vast te leggen in de beschrijving van het eigene van Rotterdam.

Deze noties leveren een nieuwe kijk op de beleving van Rotterdam. Een sector die zich al langer hiermee bezig houdt is de marketingsector. Daar is zich al langer bewust van het feit dat het in de smaak vallen van een product niet alleen afhangt van de inhoud van de verpakking. Via uitgekiende marketingcampagnes wordt daarom getracht om een bijpassend imago te creëren dat de beoogde doelgroep aanspreekt en verleidt tot

consumptie. Meer recentelijk zie je deze strategie ook opduiken op de woningmarkt: bij de verkoop van woningen wordt ingezet op een bijpassende leefstijl. Woonomgeving en buurten dienen zo ingericht te zijn dat ze aansluiten bij de leefwereld en beleving van de beoogde kopers en huurders. Een schaalniveau hoger vormt het imago van de stad inzet van de marketingstrategieën. Beleidsafsdelingen van de gemeente houden zich tegenwoordig bezig met het op de kaart zetten van Rotterdam als woon- en winkelstad in Nederland. Het leek ons interessant om onze bevindingen en ideeën te confronteren met de ervaringen en kennis van deze sector. Om deze reden hebben wij een discussiebijeenkomst georganiseerd met verschillende deskundigen uit Rotterdam. Wij hebben ze onze beschrijving van het eigene van Rotterdam voorgelegd en gevraagd hierop te reageren. Dit leverde interessante inzichten op die wij in het volgende hoofdstuk zullen bespreken.

S
21

Verwey-
Jonker
Instituut

5 In discussie over het imago

Imago is een vak. Aanvankelijk staat in onze stukken het eigene van Rotterdam aangeduid als 'het merk'. Fout, zo blijkt als we onze bevindingen voorleggen aan een aantal deskundigen. 'Het merk' draagt al het karakter van een gewenste identiteit. "Waar jullie naar zoeken is iets anders, niet iets wat je wenst maar iets wat er is. De ziel van Rotterdam als het ware". Vandaar, 'het eigene'.

Op 25 september 2002 komt een klein gezelschap bijeen in restaurant De Blauwe Vis, gevestigd in een voormalige voetgangerstunnel onder het Weena[22]. We bespreken met hen onze karakterisering van het eigene van Rotterdam en de gevalsbeschrijvingen. De deelnemers zijn allen op de een of andere manier betrokken bij het imago van Rotterdam. Als 'producent' van dat imago (Rotterdam Festivals, Attractieve Stad, Rotterdam Culturele Hoofdstad), vanuit de overheid (Rotterdam Marketing en de Afdeling Economische Zaken van de Bestuursdienst) en vanuit het bedrijfsleven (het marketing onderzoeksbureau WEMAR en Westerdijk Consultancy B.V.). Het zijn de mensen die zich niet kunnen verschuilen achter alle nuanceringen en meerduidigheden die onderzoekers opwerpen. Ze zoeken naar kernachtige statements als richtpunt voor hun handelen. Hoe kijken zij aan tegen onze pogingen om het Rotterdamgevoel onder woorden te brengen? De bijeenkomst wordt voorgezeten door een wetenschapper, professor Anton Zijderveld, die als cultuursocioloog juist weer wel de wetenschappelijke nuance kan zoeken. Jan Willem Duyvendak,

[22] Zie bijlage 2 voor een lijst van aanwezigen.

hoogleraar opbouwwerk en in die tijd directeur van het Verwey-Jonker Instituut, zal de bruikbaarheid van de discussie voor de beleidspraktijk tegen het licht houden.

In de discussie wordt met accenten gespeeld. Moet je Rotterdam een 'grove' stad noemen of is het eerder 'direct'? Laat je met het accent op 'low culture' de tendensen naar 'high culture' die er ook zijn niet teveel links liggen? En waarom moet je het nu weer over Rotterdam als eeuwige tweede hebben? Rotterdam is Rotterdam en niet een kreupele variant van Amsterdam.

5.1 Tweede stad

Die laatste, de stelling dat veel van de eigenheid van Rotterdam ligt in de verhouding tot Amsterdam, is een lastige. In gesprekken wordt weliswaar vaak de vergelijking getrokken, en liefst om het positieve van Rotterdam ten opzichte van die andere stad te belichten, maar mensen die de stad promoten wijzen liever naar de eigenstandige kwaliteiten van de stad, zonder steeds die vergelijking. Misschien is het gewoon verstandiger om het niet over de relatie tot Amsterdam te hebben. Daarmee laat je je autonomie zien. Of is zo'n strategie nu juist weer een teken dat je nog niet helemaal los van die relatie bent? Er zijn andere relativeringen, bijvoorbeeld dat er ook veel bruggenbouwers zijn tussen Rotterdam en Amsterdam: mensen die in Amsterdam wonen en die werken in Rotterdam of omgekeerd en die zich in beide steden thuis voelen. Ons standpunt als onderzoekers was dat juist de wedijver met Amsterdam een belangrijke impuls voor het eigene van Rotterdam is. En dan zit je meteen bij de dubbele bodems in de discussie. Als je benadrukt dat je anders bent, dat je de vergelijking afwijst, zit je dan op het niveau waarop je een helder zicht hebt op wat Rotterdam tot Rotterdam maakt, zweef je dan boven het Rotterdamgevoel? Of zit je er juist middenin en doe je wat alle Rotterdammers doen: roepen dat van een vergelijking met Amsterdam geen sprake kan zijn omdat Rotterdam gewoon anders is? De discussie gaat dan over wat het Rotterdamgevoel is. Toch is deze onlosmakelijk verbonden met de claim dat je vanuit een metaniveau over dat gevoel praat en niet als iemand die zelf een Rotterdamgevoel heeft. Een gemakkelijke uitweg is er niet en we hebben er ook geen gevonden. De vergelijking met Amsterdam

hoeft immers niet altijd heel expliciet gemaakt te worden. In de discussie wordt door de onderzoekers de volgende anekdote ingebracht als illustratie.

"Ik heb in 1999 een telefonisch interview van de Volkskrant met Wilfried de Jong gelezen. Het woord 'Amsterdam' komt daarin niet naar voren, maar je voelt het voortdurend als context. De journalist wil weten wat hij vindt van het voornemen om de Coolsingel op te knappen. "Dat lukt nooit", is zijn reactie. En dan vervolgt hij: "De Coolsingel moet gewoon blijven zoals hij is, je moet er lekker hard overheen kunnen rijden". Het mooie van Rotterdam is volgens hem dat Rotterdammers de gemeente maar raak laten bouwen en achteraf wel kijken of ze het mooi vinden. De journalist vraagt "En wat dan als ze het niet mooi vinden?". "Nou, dan geven ze het een bijnaam, of ze noemen het een klotegebouw". "Maar komen er dan geen acties?" "Nee, demonstraties heb je niet zoveel in Rotterdam, wat dat betreft kun je hier altijd lekker doorrijden". Ik vind zo'n interview een heel interessant gegeven. Hij praat tegen een Amsterdamse krant en ik weet zeker, als hij een journalist van het Rotterdams Dagblad aan de telefoon had gehad, dan had hij dat verhaal zo niet gehouden. Dit is een provocatie aan het adres van de culturele elite, een Amsterdamse culturele elite. En dat is iets wat Rotterdam kenmerkt, afzetten tegen Amsterdam."

Deze redenering is mogelijk onrechtvaardig tegenover degenen die de stelling afwijzen dat veel van de eigenheid van Rotterdam ligt in de verhouding tot Amsterdam. Hun verzet daartegen kan immers altijd geïnterpreteerd worden als bevestiging van het taboekarakter: "Zie je wel, je mag niet over de verhouding tot Amsterdam praten". Van de andere kant, bewezen is zij ook niet met dit voorbeeld. Je moet toegang hebben tot de culturele spanning die tussen Rotterdam en Amsterdam bestaat om het symbolische niveau in het voorbeeld naar waarde te kunnen schatten (zie ook paragraaf 2.3). Daarmee moeten we de waarheid in het midden laten, maar we laten onze stelling nog niet vallen.

5.2 Dichtbij en ver weg

De gelaagdheid en meerduidigheid van de stedelijke cultuur krijgt ook in andere opmerkingen naar aanleiding van de stelling

reliëf. Een van de deelnemers vindt de rivaliteit tussen Amsterdam en Rotterdam nonsens:

"We hebben geen stedelijke cultuur in dit land, Nederland is één grote stad. Rotterdam heeft het image van een dorp met 600.000 inwoners binnen de ring en 400.000 erbuiten." Rotterdam binnen de ring is anders dan Rotterdam buiten de ring. Die relatie is volgens deze deelnemer belangrijker voor de identiteit van Rotterdam dan de vergelijking met Amsterdam.

Het lijkt voor de hand te liggen: je identificeert je het meest in relatie tot de plekken die geografisch gezien het dichtst bij liggen. Toch merkt een van de aanwezigen op dat hij als kind Rotterdam niet met Amsterdam vergeleek, maar veel eerder met andere havensteden als Liverpool en New York. Rotterdam werd door hem als kind primair opgevat als havenstad, te vergelijken met andere havensteden en niet zozeer met andere steden zonder meer. Weer een ander wijst op het essay van Jan Willem Duyvendak (2002). Daaruit blijkt dat jongere migranten zich met Rotterdam identificeren als 'moderne stad'. Ze maken een vergelijking met Amsterdam, dat meer een 'typisch Hollandse stad' is, mooi om te bezoeken, maar hij voelt voor een buitenlander eerder vreemd dan eigen. Kennelijk kun je je als stad spiegelen langs vele dimensies. Geografische nabijheid is niet de enige. Een andere deelnemer wijst op de politieke en economische ontwikkelingen die invloed hebben op identificeringen. Jongeren in Oost Nederland gaan zich meer op Duitsland richten. Er komt ook een centraal punt te liggen bij de havens van Vlissingen, Terneuzen en Antwerpen. Voor Rotterdam ligt daar een natuurlijk oriëntatiepunt, veel meer dan in de Randstad of in de richting van Amsterdam.

Zou je al deze verschillende identificeringen in kaart brengen, dan wordt duidelijk dat geografische nabijheid lang niet alles zegt. Fysieke afstand is maar een van de dimensies waarlangs je nabijheid kunt meten. De haven in relatie tot andere havens is bijvoorbeeld een andere. Ook het woord 'nabijheid' suggereert meer eenduidigheid dan er is. Amsterdam ligt verder weg dan de randgemeenten, maar kan toch symbolisch gezien 'nabijer' zijn. Tegelijkertijd ligt die nabijheid dan eerder in het feit dat Amsterdam als een tegenpool ervaren wordt. We hebben in een eerder hoofdstuk gezien dat dergelijke tegenstellingen tussen

geografische nabijheid en symbolische afstand Rotterdam kenmerken. Het motto van Rotterdam Culturele Hoofdstad was: 'Rotterdam is vele steden'; evengoed geldt dat Rotterdam vele dorpen is[23].

5.3 Internationaal, cosmopolitisch, strevend?

Het internationale karakter van Rotterdam komt in ons hoofdstuk 2 over het eigene van Rotterdam alleen tot uitdrukking in de noties over Rotterdam als havenstad en minderhedenstad[24]. Dat vinden sommige deelnemers te beperkt. Er ontbrandt een discussie over de vraag of Rotterdam een internationale stad is of een cosmopolitische. De deelnemers noemen als kenmerken van een cosmopolitische stad de hoeveelheid verkeer van heel veel verschillende mensen, van zowel bezoekers als mensen die zich vestigen. Er stromen veel verschillende groepen in en uit. Voorts het feit dat de stad trendsetter is, veel internationale bedrijven herbergt, dat er wijken zijn waar 24 uur per dag iets te beleven is en ten slotte dat de stad een sociaal en cultureel laboratorium is.

In veel opzichten is Rotterdam niet cosmopolitisch, daarover zijn veel gespreksdeelnemers het eens. Nu is die term in ieder geval niet op veel steden van toepassing. Parijs, Londen en Amsterdam worden als Europese voorbeelden genoemd. Maar de wíl om cosmopolitisch te zijn is er wel. Het heeft daar ook kenmerken van. Genoemd worden in het bijzonder de openheid, de ruimte voor vernieuwing, het sociaal en cultureel laboratorium. En Rotterdam wordt wel een trendsetter gevonden. De stad zoekt het niet in de eerste plaats in het reproduceren van kenmerken van steden die 'gearriveerd zijn', maar schept voortdurend ruimte voor het nieuwe dat zich nog geen plaats verworven heeft. Een van de deelnemers is getroffen door de zinsnede dat Rotterdam vooruitgrijpt op het visioen dat ze van haar toekomst heeft. Hij herkent dat:

"Wij zijn altijd bezig met de stad van morgen."

[23] Een andere geografische eigenaardigheid van Rotterdam duidt Vanstiphout (2002) aan. Rotterdam wordt gekenmerkt in ruimtelijke zin door haar 'niemandslanden' - volkstuinen tippelzone - stelt hij. Dat maakt dat de kern van Rotterdam de periferie is.

[24] Duyvendak, 2002. Rotterdam, een open stad.

Tegelijkertijd is het historische bewustzijn van de stad laag, de stad kijkt niet achterom. Een ander voegt toe dat Rotterdam altijd wil worden wat het niet is, men wil hier altijd vooruit. Zo lijken de deelnemers elkaar te vinden in het beeld van een strevende stad: altijd op de toekomst gericht, met daarbij weinig oog voor het verleden:

"Wel een laboratorium, geen museum."

Internationaal is de stad zonder meer. In dat opzicht is de term 'minderhedenstad' van toepassing. Tegelijkertijd kunnen er nog veel nuances worden aangebracht. Rotterdam is volgens een van de deelnemers:

"(…) een stad van 600.000 mensen waar een ring omheen zit, waar heel andere mensen wonen dan binnen de ring. In het totale gebied woont een miljoen mensen[25] met een samenhang die zo specifiek is, die heb je nergens anders. Elke groep heeft weer een ander beeld van de stad. In de groep van 600.000 behoort 40 procent tot de minderheden. Binnen de ring wonen meer mensen uit de lage sociale klassen. Er zijn minder jongeren tussen 20 en 30 jaar dan in andere steden. Amsterdam heeft drie keer zoveel jongeren tussen de 20 en de 30 als Rotterdam. Maar tegelijkertijd vergrijst de bevolking van Amsterdam, terwijl die van Rotterdam verjongt."

Deze complexe situatie leidt tot heel verschillende identificeringen en het zijn die verschillen die dynamiek genereren in de stad.

5.4 'Small talk'

Onder small talk verstaan we de 'alledaagse interactie'. In hoofdstuk 4 hebben we de mogelijke relatie aangeduid tussen de manier van doen van de mensen in een stad, met het beeld van de stad dat ten opzichte van buiten bestaat. De samenhang tussen die twee hebben we aangeduid met de relatie tussen de rivier (small talk) en de bedding waarin deze stroomt (het imago). Het is een continu proces van co-evolutie of co-

[25] In veel bronnen wordt 1,2 miljoen aangehouden.

constructie. Het één bepaalt niet ondubbelzinnig het ander, maar de beïnvloedingen zijn wederkerig.

Wanneer we de relatie van small talk met het imago van de stad aansnijden blijkt pas goed dat we vooral imagodeskundigen rond de tafel hebben. Er valt een lange stilte. We lichten daarom de kwestie toe aan de hand van het voorbeeld van het Opzoomeren (zie hoofdstuk 3.1). Er bestaat een relatie tussen de cultuur van de stad en het succes van een sociale aanpak. Je moet de cultuur – de codes – van de stad goed verstaan. Bij het Opzoomeren is dat goed gegaan. Opzoomeren voegt zich naar de cultuur van de stad en beïnvloedt tegelijkertijd die cultuur. De dingen die mensen tijdens het Opzoomeren samen meemaken en beleven raken opgenomen in verhalen waarin het eigene van de stad tot uitdrukking komt. Opzoomeren is een proces dat blijkbaar een aantal gevoelige snaren in de stad heeft geraakt. Daardoor is het een succes geworden, en dat succes bestaat er gedeeltelijk in dat het de lokale cultuur beïnvloed heeft. De voorzitter onderschrijft het belang van 'small talk', van de kleine dagelijkse interactie:

"De codes', dat is een interessante term. Small talk is niet zomaar gebabbel, het heeft een structuur, er gelden bepaalde codes."

Een van de deelnemers werkte in de begintijd aan het Opzoomeren mee. Hij kan het belang van de codes onderschrijven. Het speelde een bewuste rol bij de symbolen die zijn gekozen voor het Opzoomeren.

"We gingen op zoek naar een lied, en uiteindelijk lagen er twee voorstellen: een gevoelig lied en een echt rampestamp-lied. De laatste werd het, de mensen wisten het meteen. Het gevoelige lied paste niet in Rotterdam, dat had nooit aangesloten. Hetzelfde geldt voor de keuze van het tekentje, het logo. Ze hebben kinderen uit een aantal logo's laten kiezen. Het werd het poppetje van het zonnetje en het heeft gewerkt."

Productie en consumptie van eigenheid

Bij de marketing van de stad wordt gebruik gemaakt van het 'eigene' om de stad als het ware aan het publiek van buitenstaanders 'te verkopen'. Wanneer bezoekers naar de stad toe komen 'consumeren' ze deze als het ware. Ze ervaren de stad

en die beleving wordt steeds meer als een artikel dat je kunt consumeren. Maar het eigenen van de stad wordt niet alleen geconsumeerd, het wordt ook geproduceerd. Beleid dat erop is gericht om de stad 'in de markt te zetten' heeft tot op heden vooral het stedelijke culturele klimaat als een soort onuitputtelijke natuurlijke hulpbron gezien. Maar deze hulpbron wordt 'geproduceerd' in de small talk, in de talloze minuscule interacties waaruit het stedelijke leven is opgebouwd. Moet je daar als gemeente rekening mee houden?

Hier raken we een gevoelige snaar bij de deelnemer van Rotterdam Festivals. Natuurlijk, je kunt festivals organiseren en een stad kan daar een reputatie mee opbouwen. Maar het is belangrijk dat je het verband blijft leggen tussen de mensen in de stad en de festivals waarmee de stad bekend wordt. Inderdaad leven er nu plannen om bijvoorbeeld toe te werken naar een stedelijk evenement, met daaraan voorafgaand campagnes in wijken. Op die manier behoud en versterk je het organische verband van de stedelijke cultuur met het imago van de stad. Festivals moet je inbedden in activiteiten op andere plekken, op andere tijdstippen in de stad. Samen produceren die het klimaat waarin het festival op haar plek valt.

Ook het voorbeeld van Opzoomeren is relevant. De kracht van Opzoomeren is volgens een van de onderzoekers dat er gespeeld wordt met de wisselwerking tussen het georganiseerde en het spontane en met het niveau van de straat en de stad. Opzoomeren is niet alleen van de straat maar ook van de buurten en van de stad. Waar de buurten vaak 'van bepaalde groepen' zijn is het centrum van iedereen, maar dan moet ook iedereen dat centrum in bezit nemen. Daarvoor is een pluriformiteit van stedelijke manifestaties en evenementen belangrijk. Tegelijk blijven het altijd punten van discussie: is Opzoomeren al of niet te ver geïnstitutionaliseerd, is het teveel van de stad of niet, is het een kunstje geworden? Je weet het nooit zeker. Een sociale interventie die gebruik maakt van de culturele codes kan ook roofbouw plegen op die codes, waardoor ze hun zeggingskracht verliezen.

Mooi en lelijk

De discussie over de relatie van small talk en het imago van Rotterdam heeft zich aldus ontwikkeld tot een discussie over de

relatie van de consumptie en de productie van de identiteit van Rotterdam. Een ander facet van deze 'productie' komt aan het licht als een van de deelnemers de sport, en in het bijzonder de voetbalclub Feyenoord, aan de orde stelt. Met dit symbool doet de stad Rotterdam nog veel te weinig vindt hij, terwijl het wel heel duidelijk appelleert aan het Rotterdam-gevoel. Hij zegt: “De legioen-gedachte bij Feyenoord is uniek in Nederland, die kom je nergens anders tegen. Feyenoord is in heel Europa bekend, maar met deze oer-Rotterdamse institutie doet niemand iets.” Dat geldt ook voor sport. Over sport wordt te weinig gepraat terwijl het onder de bevolking wel heel erg leeft. Deze deelnemer vermoedt dat dit iets te maken heeft het feit dat bij de bovenlaag in de stad voetbal toch niet helemaal salonfähig is. Voetbal wordt door de elite in Rotterdam miskend, en daardoor hebben de mensen bij de gemeente de neiging om de mogelijkheden ervan over het hoofd te zien.
In zekere zin geven de reacties op zijn pleidooi hem meteen gelijk. Iemand zegt:

"De stad heeft er ook wel veel last van, bijvoorbeeld bij de rellen op de Coolsingel."

Een ander:

"Rotterdam doet veel met de relatie tussen sport en cultuur. Bij de projecten die vallen onder Rotterdam Culturele Hoofdstad is men daarmee bezig geweest: skaten bijvoorbeeld.”

Bij voetbal ziet deze deelnemer echter niet zozeer een relatie met cultuur.

"Niet iedereen wil zich ermee associëren. Topvoetbal heeft ook vervelende kanten, heeft ook het spookbeeld van de redeloze en onstuitbare massa in zich.”

"Je hebt altijd gesodemieter rond Feyenoord", zegt een ander. *"Dat is slecht voor de beeldvorming van de stad.”*

Nu worden de socio's in het gezelschap pas goed wakker. De voorzitter:

"Sport is een icoon, net zoals een brug dat is", zegt de voorzitter. "Die icoon wordt verwaarloosd. Er wordt inderdaad veel gepraat over festivals en de culturele hoofdstad, maar onder de bevolking leven ook andere dingen waar we niets mee doen. In Friesland, bij Heerenveen,

steunt iedereen de club, veel bedrijven in de stad sponsoren de club, de stad staat bij wedstrijden op zijn kop, terwijl een grote club als Feyenoord in Rotterdam nog moeite heeft met het vinden van een sponsor. Maar kijk eens hoe fascinerend die clubgevoelens zijn: het Feyenoord-gevoel is heel iets anders dan het Ajax-gevoel".

Mensen uit de marketinghoek vallen hem bij:

"We hebben al wel de Rotterdam Topsport-club. Die mensen doen leuke dingen, maar minder voor bewoners zelf, en die kant moet je wel op. Je moet hier trouwens wel gedifferentieerd blijven denken, want sport heeft voor iedereen een andere betekenis."

En zo komt de differentiatie in beeld. In het 'verkopen' van de stad probeer je haar op te poetsen. Je zet de mooie dingen in de etalage. Je maakt van het eigene van de stad een merk. Maar de eigenheid van de stad komt tot stand in een werkelijkheid waarin spanningsverhoudingen essentieel zijn. Het lelijke produceert in een spanningsverhouding met het mooie de eigenheid van de stad. De een voelt zich aangesproken door Feyenoord, een ander vervloekt het, maar neutraal zal het niet vaak zijn. Iets soortgelijks zagen we bij de casus over het Singelplan (hoofdstuk 3.2). De singels zijn altijd 'contested', altijd een twistappel. Iedereen projecteert zijn eigen betekenis erop en juist de spanningsverhoudingen daartussen maken de singels tot een cultureel belangrijk fenomeen.

Waar je in de marketing van Rotterdam het mooie van de stad in het licht stelt is de dynamiek afhankelijk van tegenpolen, van spanningsverhoudingen, en daarin spelen 'lelijke' dingen net zo goed een rol. Of ligt de waarheid bij Anton Pieck, is dit alles een hersenschim en wordt de stad al mooi als je al het lelijke er uit haalt?

5.5 Conclusie

Als de gevoerde discussie een ding heeft duidelijk gemaakt is het wel dat verschillende disciplines van verschillende kanten naar 'het eigene' van Rotterdam kijken. Uiteraard met vaak tegenstrijdige resultaten. Dat komt door de gelaagdheid en de schakeringen van de lokale cultuur en de uiteenlopende belangen van waaruit naar de stad gekeken wordt. Bovendien

maken de vanzelfsprekendheden die binnen iedere discipline wel bestaan het onvermijdelijk dat er met het vastpinnen van het eigene een zekere mate van willekeur binnensluipt. Het is schieten op een bewegend doelwit vanuit een wankel bootje.

Tegelijkertijd heeft de discussie - zoniet alle deelnemers, dan toch wel onszelf als onderzoekers - verder gebracht. Het gesprek raakte bij deelnemers een persoonlijke snaar omdat zij als Rotterdammers hun eigen beleving en ervaringen inbrachten naast hun professionele perspectieven. Het resultaat is dat het beeld verrijkt is. De wisselwerking tussen *small talk* en het imago van de stad, de rol van de sport in de lokale cultuur zijn daarvan voorbeelden. Het beeld is verder genuanceerd, bijvoorbeeld als het gaat om de verschillen tussen de Rotterdammers binnen de gemeentegrenzen en die erbuiten. En het beeld is gepreciseerd, en dan vooral in de typering van Rotterdam als ‘strevende stad’. Deze typering, die pas tijdens deze discussie opkwam, hebben wij vervolgens in hoofdstuk 2.5 opgenomen.

In het volgende hoofdstuk geven we een schets van wat een stad met de verworven inzichten – voorlopig als ze zijn – zou kunnen doen.

Verwey-
Jonker
Instituut

6 Slotbeschouwing en aanbevelingen

6.1 Slotbeschouwing

Waar brengen deze verschillende inzichten ons? Ver, denken wij, maar daarvoor is het nodig nog een extra stap te maken. We hebben laten zien dat cultuur en identiteit – 'het eigene' – een grote rol spelen in het stedelijke leven. Ze maken Rotterdam tot wat het is. We hebben bovendien laten zien dat de kleine dagelijkse interacties – elkaar gedag zeggen, de manier waarop je afrekent bij de kassa van de supermarkt, een praatje maken, kortom: 'small talk' – een grote invloed hebben op die eigenheid. In de small talk wordt als het ware het beeld van de stad 'geproduceerd' dat de bezoeker van de stad, de commentator van buiten of de investeerder 'consumeert'.

We geloven dat deze inzichten de stad kunnen helpen om enkele uitdagingen waarvoor zij zich geplaatst ziet, aan te gaan. Het is al enige jaren geleden dat de burgemeester de inmiddels gevleugelde uitspraak deed dat Rotterdam de verkeerde lijstjes aanvoerde. Hij verwoordde daarmee een ongenoegen dat breed leefde in de stad. Dat ongenoegen is heftig tot uitdrukking gekomen bij de verkiezingen van 2002, toen de LPF landelijk, Leefbaar Rotterdam plaatselijk, beide onder aanvoering van Pim Fortuyn, het politieke toneel bestormden. De hoofdthema's luidden veiligheid en integratie. Het ongenoegen richtte zich grotendeels tegen het establishment in verschillende gedaanten.

Sindsdien is er veel gebeurd. En hoe de resultaten daarvan ook beoordeeld worden, het is duidelijk dat de maatschappelijke en bestuurlijke verhoudingen momenteel harder zijn momenteel dan voorheen.

Cultuur en identiteit hebben met die verharding iets te maken. Bij een thema als integratie is dat duidelijk genoeg. Dat gaat immers over de vraag hoe 'het vreemde' en het 'eigene' zich tot elkaar verhouden. In het politieke debat van deze dagen overheerst een normatieve invulling: hoe *behoren* het vreemde en het eigene zich tot elkaar te verhouden. In dit rapport hebben we ons (in hoofdstuk 3 in combinatie met hoofdstuk 4) meer op het feitelijke gericht: wat gebeurt er wanneer culturen die elkaar vreemd zijn, of minstens niet vertrouwd, met elkaar in aanraking komen? En hoe verloopt dan de wisselwerking tussen beide? Een ander aspect waarop we de aandacht hebben gevestigd is dat identiteit en cultuur altijd in beweging zijn onder invloed van wat we *small talk* hebben genoemd. Daardoor zijn er niet alleen botsingen en verschillen tussen identiteiten die elkaar ontmoeten. Identiteiten zijn ook op zichzelf in beweging. Dat relativeert uiteraard de absolute opvatting van een botsing van het eigene met het vreemde. Want over welk eigene/vreemde hebben we het precies? Dat van vandaag, van gisteren of van morgen? Tegelijkertijd versterkt dit weer wel het gevoel dat de ontmoeting van culturen die in beweging zijn een hachelijke zaak is. Peter Hall (2002)[26] heeft laten zien wat steden die een 'gouden eeuw' doormaakten in de geschiedenis kenmerkt. Zonder uitzondering kenden zij een grote immigratie en enorme sociale spanningen. Dat ging gepaard met een intense noodzaak om innovatieve oplossingen te genereren – die dan weer vaak vanuit migrantengroeperingen kwamen. De gevonden innovaties bezorgden die steden een voorsprong op andere steden. Dat is een hoopgevend perspectief voor een stad als Rotterdam. Het verhaal vertelt alleen niet hoeveel steden de innovatieve uitdaging niet aankonden en teloorgingen door uit de hand gelopen sociale spanningen. De turbulente situatie waarin Rotterdam en andere grote steden zich bevinden kan de bron van hun vitaliteit zijn, maar ook die van hun ondergang. Dat legt een zware claim op het beoordelingsvermogen van

[26] We baseren ons op zijn lezing op een conferentie over de Deltametropool. Het belangrijke werk waar die lezing weer op gebaseerd is heet: *Cities in Civilization*, New York, 1998.

degenen die de stad bestuurlijk, professioneel maar ook civiel, als burgers, dragen. En laten we wel wezen, een stad waar men doet wat men zegt en zegt wat men denkt zet uiteindelijk sowieso alle kaarten op de kwaliteit van het denken.

Hoe kunnen we dan de ontwikkelde inzichten productief maken voor die stad? In dit slothoofdstuk halen we eerst een van de kernpunten terug van onze opvatting van identiteit: identiteit stroomt. Daarna vatten we in kernwoorden samen wat volgens ons de identiteit van Rotterdam is. Oog voor de ‘eigenheid’ van Rotterdam en voor ontwikkelingsmogelijkheden die bij die eigenheid passen vormen de sleutel voor de toekomst. We zullen ons daarom de vraag stellen wat Rotterdam met zijn eigenheid kan: hoe kan eigenheid de stad helpen om de innovatieve opgave waar Hall (2002) op doelt te volbrengen? We onderscheiden drie bestanddelen: een civiele, een professionele en een bestuurlijke opgave.

Identiteit stroomt

Als je uitspraken doet over dat wat Rotterdam het meest kernachtig typeert, kun je er niet onderuit dat je simplificeert. Tegenover iedere uitspraak zijn voorbeelden in te brengen van het tegendeel. De identiteit van een stad is uiteindelijk gebaseerd op zeer veel minuscule, alledaagse interacties, die we in dit rapport hebben betiteld als 'small talk'. Uit deze small talk ontstaan patronen en codes - 'zo doen we de dingen hier'. Uiteindelijk ontstaat een typisch Rotterdamse 'manier van doen'. Maar dit proces is geen eenrichtingsverkeer. Want de Rotterdamse cultuur beïnvloedt op zijn beurt weer de dagelijkse interactie. Cultuur is een fenomeen dat zichzelf voortdurend bewerkt, het is een recursief proces (zie hoofdstuk 4).

De ontwikkeling van identiteiten en van culturele patronen ondergaat in deze tijd een versnelling. Dat gebeurt onder meer onder invloed van processen van globalisering. Zeker in steden die opgenomen zijn in mondiale netwerken kunnen ontwikkelingen overal ter wereld praktisch zonder vertraging invloed hebben op de lokale situatie. Via de small talk ter plaatse hebben ze invloed op de lokale cultuur. Vandaar dat we in de analyse van het eigene van Rotterdam het accent verleggen van de identiteit als star en constant gegeven, als een vast object, naar identiteits*processen*.

Identiteit stroomt dus. En in een turbulente stroom komen altijd wervelingen voor met kleine en grotere stromen die tegen de richting ingaan. Daarom verwachten we in het culturele beeld ook stroomversnellingen met soms tegenstrijdige richtingen. De veranderingen gaan snel, er zijn altijd tegenstromen, terwijl er ondertussen een herkenbaar beeld blijft bestaan: het eigene van Rotterdam.

Terugblik: het eigene van Rotterdam

Rotterdam heeft zich van havenstad ontwikkeld tot 'stad aan het water'. Toch zal het beeld van de stad van de overhemden met opgestroopte mouwen niet snel verdwijnen. Rotterdam is een werkstad, met de directheid en de voorkeur voor 'low culture' die daarbij passen. Dat, gecombineerd met de positie van 'tweede stad' naast Amsterdam, levert de stad het aanzien op van een 'strevende' stad, altijd bezig haar positie te verbeteren of achteruitgang tegen te houden. Een chauvinistische stad, ja, Rotterdammers houden intens van hun stad, maar geen zelf-genoegzame. Integendeel, het lijkt erop dat kankeren op de stad tot de specifieke lokale cultuur behoort. Zo bezien mag de uitspraak dat Rotterdam 'de verkeerde lijstjes' aanvoert mis-schien als typisch Rotterdams worden beschouwd. Het is niet specifiek een 'warme' stad, in zoverre is de titel 'stad zonder hart' ook op zijn plaats. Daarentegen is het wel een open stad (Duyvendak, 2002). Die typering heeft niet alleen betrekking op de fysieke ruimte die na het bombardement in de oorlog leeg achterbleef. Er is sprake van een openheid, een 'mentale ruimte' waarin het je vrij staat om je ambities na te streven, maar zonder dat je meteen omarmd wordt. Vernieuwing krijgt ruimte in Rotterdam. Het is ook een stad voor jongeren en een stad voor en van minderheden.

Wat zijn de kernwoorden in deze reeks? Als we kort en bondig moeten zijn dan houden we het erop dat Rotterdam:

- een *strevende stad* is, gedreven door de tweede positie, met relatief weinig historisch besef, eerder op de toekomst gericht en met de handen uit de mouwen;
- een *volkse stad* is, ietwat grof en plat maar ook direct, met een voorkeur voor low culture en massale evenementen, egalitair en met een hekel aan kapsones;
- een *open stad* is, met ruimte om je plannen te realiseren, een stad die de mensen aantrekt die een toekomst zoeken:

jongeren, migranten. Een moderne stad waar vernieuwing lijkt te worden verwelkomd omdat het vernieuwing is, maar ook een stad waar de oorspronkelijke dorpen nog herkenbaar zijn, met de animositeit die daarbij hoort.

Steden stromen

Identiteiten, hebben we al gezegd, stromen. Ze zijn voortdurend in ontwikkeling onder invloed van wat we 'small talk' hebben genoemd. Met de globalisering komen mensen in steden steeds vaker in aanraking met andere mensen van over de hele wereld. Aan de positieve kant neemt het zakelijke en toeristische verkeer over de wereld toe. Aan de negatieve kant leiden conflicten of armoede elders in de wereld ertoe dat steeds grotere groepen mensen op drift raken, op zoek naar een goed heenkomen of naar een beter bestaan. Dat is niet het enige. Niet alleen mensen en hun culturele codes stromen over de hele wereld, ook beelden, informatie, geld, producten, milieuproblemen, oorlog, drugs, terrorisme, enzovoort. Dat betekent dat lokale samenlevingen te maken krijgen met een mêlee van codes, waarden, omgangsvormen, maar ook risico's. Dat levert een patroon op dat voortdurend verandert. Wanneer er onverminderd aan het ideaalbeeld van de samenleving als 'stabiele' structuur, in balans, harmonieus, wordt vastgehouden dan wordt voorbij gegaan aan de kern van de globalisering: alles wat vast is wordt vloeibaar. Daarmee neemt de anonimiteit toe. Contacten en bindingen worden vluchtiger, vertrouwen kwetsbaarder. Gevoelens van onveiligheid en ontheemdheid nemen toe.

Zoiets is niet louter negatief. De veranderingen betekenen niet alleen het verlies van voorspelbaarheid, ze leveren even goed nieuwe dynamiek op, er doen zich nieuwe kansen voor. De samenleving van de toekomst, maar ook de samenleving die de toekomst heeft, is er een die mensen onder de conditie van vluchtigheid toch veiligheid en geborgenheid biedt. Tegelijkertijd houdt ze de blik gericht op globale ontwikkelingen.

De vraag is hoe je kunt samenleven onder deze voorwaarden. Er zijn vele inspirerende voorboden te vinden. Bijvoorbeeld de opgave om een winkelgebied leefbaar te houden met 10.000 bewoners en 80.000 bezoekers per dag. De uitsluitende oriëntatie op 'bewoners' voldoet hier niet. 'Sociale cohesie' is belangrijk, maar hoe realistisch is het streven naar sociale cohesie in

een stationsgebied waar reizigers hooguit enkele uren verblijven? Juist onder dergelijke omstandigheden sociale vitaliteit stimuleren is een van de opgaven van de toekomst. De casus Schieveste (H. 3.2) is exemplarisch. Stationsgebieden als mobiliteitsknooppunten zijn iconen van deze tijd. Hebben we een sociale visie op het samenleven dat zich daar voltrekt? De bespreking van het Singelplan is ook hier relevant: een doorgaande route, en tegelijk een plek waaraan stedelingen zich kunnen binden, met belevingswaarde, ook een container van herinneringen en binding aan de stad. Wat kunnen we leren van de functie van dergelijke plekken voor het samenleven?

Samenlevingsprocessen worden dus dynamischer, met alle kansen én risico's die daaraan verbonden zijn. Dymamischer betekent meer opties, meer flexibiliteit. Dat gaat gepaard met veel 'lelijkheid'. Veel wat goed was wordt daarbij vernietigd, maar er ontstaat ook ruimte voor vernieuwing. Rotterdam is een stad die deze potentie in zich bergt, in ieder geval qua cultuur en eigenheid. Men scheldt op het lelijke van de stad, op de platvloersheid, op de respectloze manier waarop met verworvenheden of met hogere cultuur wordt omgesprongen, maar ondertussen leeft zij als geen andere. Haar kracht ligt niet in haar stabiliteit, in haar 'vastheid', maar in de dynamiek en in het streven.

Kunnen we ons een sociaal programma voorstellen waarin je al deze 'lelijkheid' niet ontloopt? Welk scenario zien we voor ons waarin Rotterdam zodanig kan innoveren dat het een 'gouden eeuw' (Peter Hall) in kan gaan? Als we deze vraag besproken hebben gaan we op zoek naar aanknopingspunten langs de drie opgaven – civiel, bestuurlijk, professioneel.

6.2 In de vaart der volkeren?

De inzichten in deze studie leveren aanknopingspunten op voor strategieën om de positie van Rotterdam te versterken. Uitgaande van de stelling dat de stad zich wil ontworstelen aan de positie van eeuwige tweede - het 'strevende' - komt de vraag op hoe Rotterdam haar 'eigenheid' kan inzetten. Hoe kan een stad die niet elitair is toch toonaangevend worden?

Aan de eigen haren omhoog

Een vaak gehoorde oplossing voor stedelijke problemen is het aantrekken van midden- en hogere inkomensgroepen. Door duurdere en gevarieerdere huizen te bouwen in eenzijdige buurten met voornamelijk sociale huurwoningen hoopt men sociaal en cultureel kapitaal aan te trekken. Met dit sociaal en cultureel kapitaal zou de stad in staat zijn om zichzelf op te stoten in de vaart der volkeren. Nu is deze opvatting al lang en breed genuanceerd dan wel bestreden (Kleinhans et. al., 2000; Blokland, 2001). Uit de beschrijving van het eigene van Rotterdam komt een cultureel argument naar voren waarom het zonder meer importeren van 'elite' er niet toe zal leiden dat Rotterdam de goede lijstjes gaat aanvoeren. Een geïmporteerde elite die niets met de stad heeft zal moeilijk te motiveren zijn haar sociale en culturele kapitaal voor de stad in te zetten. En omgekeerd, de stad zal niet zo gemakkelijk het culturele aanbod genereren waar deze groep naar op zoek is. De verbondenheid van burgers met hun stad en de bereidheid om zich ervoor in te zetten komen het beste tot hun recht als stad en elite elkaar versterken. Een toonaangevende elite is productief als deze aansluit bij de cultuur van de stad, of nog beter, voortkomt uit deze cultuur. Dat sluit uiteraard het stellen van streefdoelen niet uit. Een stad kan dromen van een andere toekomst, maar het moeten dan wel de dromen zijn die de stad zoals zij in *het heden* is koestert. Rotterdam kan zich uitsluitend aan zijn eigen haren omhoog trekken. 'Elite importeren' zal eerder een resultaat moeten zijn van de aantrekkingskracht die de stad op eigen kracht ontwikkelt dan dat het aan het ontwikkelen van die eigen kracht vooraf gaat. Iedere poging om de stad meer in de positie van trendsetter te brengen moet zich daarom verhouden tot de lokale cultuur en identiteit. Stedelijke vitaliteit vraagt om het intelligente beheer van de hulpbronnen waarover de stad beschikt, en veel minder om het transplanteren van elites van elders.

Er zijn indicaties dat een dergelijk proces van revitalisering langs nog een heel andere weg zou kunnen plaatsvinden. Wanneer je bijvoorbeeld het begrip elite op zichzelf als een beweeglijk begrip opvat, kun je waarnemen dat Rotterdam weliswaar vooral iets met 'low culture' heeft, maar dat de standaarden voor wat hoge en lage cultuur is aan het schuiven zijn. De low culture van vroeger is niet langer de low culture

van nu (Mommaas, 2004). Zo is Rotterdam juist op het gebied van popmuziek – vroeger low culture – toonaangevend. De skatebaan op de Blaak is beroemd onder jongeren. Het Dunya festival is een ander voorbeeld: ontstaan als low culture evenement van onderop is het intussen uitgegroeid tot een internationaal befaamd festival waar allerlei kunstenaars hun talenten tentoon spreiden. Het succes van Duyna is voorafgegaan door een 'low culture' ontstaansgeschiedenis: een vanuit bewoners georganiseerd festival dat high culture toegankelijk maakt voor een breed publiek. De massale opkomst van dit publiek maakt het festival aantrekkelijk voor gerenommeerde kunstenaars, al wordt opkomend talent niet vergeten. Voor het organiseren van high culture activiteiten in Rotterdam is dus aansluiting bij de low culture identiteit van de stad belangrijk. Veel beginnende kunstenaars – de ‘nog niet’-elite – voelen zich tot Rotterdam aangetrokken. In plaats van diegenen aan te trekken die behoren tot de zittende elite (gemeten naar de geldende maatstaven) is het wel zo verstandig om te investeren in andere groepen. Groepen die in de nabije toekomst ‘elite’ zouden kunnen worden, volgens nieuwe maatstaven.

Dat de stad de potentie heeft om trendsetter te zijn blijkt ook uit het feit dat recente politieke ontwikkelingen hun basis vonden in Rotterdam. De stad wordt gezien als het centrum van de 'Leefbaarpartijen'. In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 organiseerden de grote partijen hun belangrijke bijeenkomsten in Rotterdam. Tientallen specials van dag- en weekbladen analyseerden in de periode daarna de onvrede en de sociale en politieke verhoudingen in Rotterdamse wijken. Aan welke kant je ook staat in de discussies over de nieuwe politiek, 'opstand tegen het establishment' is een teken van vitaliteit. Dat de zittende elite daar niet altijd blij mee is, kan nauwelijks nieuws heten. Dat is zij tenslotte maar zelden met trends die haar machts- of gezagsbasis aantasten of die haar domweg niet eigen zijn. In veel gevallen heerst er onzekerheid over de beoordeling van de politieke situatie, maar dat de gezapigheid doorbroken is, daarover is vriend en vijand het eens. Of de 'Leefbaarpolitiek' een blijvende zelfstandige factor is of dat zij als zodanig zal verdwijnen, zal moeten blijken. In elk geval zal zij ook via haar invloed op de 'bestaande' politiek een duurzaam effect hebben.

Multiculturalisering

Het woord multicultureel is langzamerhand een scheldwoord geworden. Hoe moet je een stad noemen waarin veel culturen samenkomen, of ze dat nu succesvol doen of niet? In plaats van in het kielzog van een nieuwe politieke correctheid het woord te vermijden kunnen we het beestje maar beter bij de naam noemen: Rotterdam is een multiculturele stad. Dat is iets heel anders dan zeggen dat Rotterdam het multiculturele verheerlijkt: daarvoor hebben we de term multiculturalistisch gereserveerd. In plaats van zich dood te staren op alle verkeerde lijstjes die Rotterdam aanvoert kan er perspectief liggen in het versterken van de relevantie van heel andere lijstjes. Grote aantallen migranten kunnen mogelijk worden beschouwd als teken van ‘verloedering’ van de stad. Maar wanneer in Nederland het ideaalbeeld van 600 gemeenten gaat naar een ‘witte’ stad, dan betekent dat voor steden als Rotterdam alleen maar dat er ‘verzwarting’ zal optreden. Immers, de gemeenten die nu nog wit zijn hebben de beste papieren om wit te blijven, de steden die nu al zwart zijn zullen dan onontkoombaar ‘zwarter’ worden. Wie in een witte stad wil wonen, moet domweg niet in Rotterdam zijn. Veel kansrijker is het om de veelkleurigheid van Rotterdam als een pré te zien. De stad heeft met alle migranten uitstekende kansen op relaties met allerlei andere plekken in de wereld, en dat betekent bijna bij voorbaat een transnationale, mondiale identiteit (zie Duyvendak, 2002). Eigentijds vanwege de inbedding in het globale netwerk en de zichtbare smeltkroes. Het geklaag over het achterhaalde multiculturalisme kan dan achterwege blijven. De stad is zonder twijfel multicultureel, de vraag is hoe zij leefbaar en vitaal kan worden. Het klimaat is er naar, het sluit aan op de identiteit, er zijn volop culturele voorlopers.

Er is niet alleen sprake van multiculturalisering naar binnen, maar ook naar buiten. De stad bestaat steeds minder uitsluitend uit haar bewoners. In het bijzonder speelt hier de nabijere omgeving mee. We zijn uitgebreid ingegaan op de relatie met Amsterdam. Voor een stad als Rotterdam is het belangrijk om de relaties te exploreren met de randgemeenten, ook in cultureel opzicht. We hebben al vastgesteld dat Rotterdam in de nabije toekomst alleen maar gekleurder kan worden. Dat gaat vooral op als je je blik vernauwt tot binnen de gemeentegrenzen. Ondertussen zie je dat randgemeenten een 'witte' bevolking

kennen, die zich echter sterk op de stad oriënteert. In feite beperkt zich dat fenomeen niet tot de randgemeenten, getuige het feit dat ook inwoners van Zierikzee zeggen dat ze 'naar de stad' gaan als ze een bezoek aan Rotterdam brengen. Rotterdam kan zijn positie in het regionale netwerk versterken als het niet met de rug naar de randgemeenten gaat staan. Daar wonen immers net zo goed Rotterdammers die zeker met hun bezoeken aan de stad bijdragen aan het klimaat. Een andere variant op het zelfde thema is de identiteit als havenstad temidden van andere havensteden. Als je Rotterdam binnen zijn sociale en symbolische omgeving beziet is de stad veel gedifferentieerder dan wanneer je uitsluitend naar de geografische stadsgrenzen kijkt.

Voor Rotterdam als multiculturele stad gaat dit nog sterker op. Multicultureel gezien denken we meestal eerder aan de mensen die fysiek in de stad aanwezig zijn. Maar mensen hebben allemaal een achterland, bindingen met gebieden waar ze vandaan komen. Daar zitten geschiedenissen achter die op sommige momenten actueel worden en waarop je mensen kunt aanspreken. In dit verband kun je het multiculturele karakter van de stad zien als een internationaal aspect van het eigene van Rotterdam. Met de aardbeving in Turkije van 1999 kwam Rotterdam in actie voor hulp. Veel gevers bij de hulpacties waren zelf weleens op vakantie geweest in Turkije (De Telegraaf, 1-9-1999). Vanuit deze gedachte zou het interessant zijn om na te gaan in hoeverre deze of soortgelijke hulpacties gevolgen hebben gehad in een wijk als Bloemhof, waar veel Turken wonen.

6.3 De civiele, de bestuurlijke en de professionele opgave

Dit rapport laat zien dat cultuur en identiteit niet alleen abstracte academische begrippen zijn. Nadenken erover is belangrijk voor de ontwikkeling en positionering van een stad, zowel fysiek, economisch als sociaal. Nadenken over stedelijke identiteit is daarmee een opgave voor verschillende partijen. Stedelijke identiteit begint bij burgers die met hun dagelijkse interacties deze identiteit vormgeven. De volgende vraag is uiteraard hoe bestuurders en professionals daarop kunnen inspelen.

De civiele opgave

Als érgens de multiculturele samenleving gestalte krijgt dan is dat in de samenleving van burgers. En dan doelen we met 'multiculturele samenleving' niet op het hooggestemde ideaal van een samenleving zonder frictie. We doelen op het feit dat vele culturen samen leven in Rotterdam, vaak zonder te weten hoe dat precies zou moeten. Er valt niet veel te relativeren aan samenlevingsproblemen, voor de betrokkenen is dat vaak erop of eronder. We hebben laten zien dat in zo'n situatie identiteiten op drift raken, plastischer worden. Een voorbode van een dergelijke ontwikkeling is de onophoudelijke stroom van nieuwe trends en modes in de jeugdcultuur. Daarin worden steeds nieuwe culturele elementen 'uitgevonden'. Die verspreiden zich, ze vormen leefstijlen en groepen aanhangers daarvan. Op dezelfde manier, maar minder uit vrije verkiezing, moeten burgers in een stad steeds nieuwe manieren vinden om zich tot burgers met een andere achtergrond te verhouden. Vergelijkingen met ander tijden laten zien dat identiteit en cultuur in tijden van onzekerheid belangrijker thema's worden.

Ook wanneer de overheid niet ingrijpt, zullen burgers op de lange duur onder invloed van deze veranderingen manieren ontwikkelen om met deze veranderlijkheid om te gaan. Als Duyvendak (2002) signaleert dat Rotterdam voor veel migranten aanvoelt als een moderne stad, maar ook een stad waarin zij de moderne steden uit het land van herkomst herkennen, dan blijkt daaruit dat zich een 'cultuur van eigentijdse steden' aan het ontwikkelen is. Die steden worden niet alleen maar ervaren als 'aanvoerders van verkeerde lijstjes'. Er zijn burgers die zich in dergelijke steden thuis voelen, ondanks de problemen met onveiligheid, criminaliteit, anonimiteit en sociaal isolement. Dat deze problemen ernstig zijn, lijdt geen twijfel.

In de NRC van 2 februari 2003 staat het relaas van zeven jaar ellende van een Rotterdamse burger met een bijna onoverzienbare reeks overlast-incidenten ("Op zondagmorgen wordt een straat verderop een auto opgeblazen"). En toch: "Ik vind Rotterdam een fantastische stad (…)". Een week later, op 8 februari 2003, verschijnen de ingezonden brieven. Veelal van voormalige Rotterdammers die het voor gezien hebben gehouden en vertrokken zijn, van verbijsterde medeburgers die niet begrijpen hoe iemand onder dergelijke omstandigheden

Rotterdam nog 'fantastisch' kan vinden. Van mede-buurt-bewoners die zich niet herkennen in het geschetste beeld, of die het juist volledig beamen, van mensen die de deelgemeentelijke en de gemeentelijke politiek een aantal tips aan de hand doen, enzovoort. Nogmaals, relativeren is er niet bij, maar het blijft staan dat er ook in de meest barre omstandigheden mensen zijn die gepassioneerd kiezen voor de stad. Natuurlijk, er zijn veel mensen die niets te kiezen hebben. En hoeveel beleidsmaat-regelen gaan er niet blind vanuit dat de individuele burger nu juist wél iets te kiezen heeft? Er blijven altijd mensen die voor de stad en voor stedelijkheid kiezen.

Het benutten van dit aanwezige kapitaal is van groot belang. Bestuurders en professionals moeten op zoek gaan naar deze diamanten voor de stad. Zij vormen vaak knooppunten in het stedelijke netwerk die als mobilisatiepunten kunnen dienen voor sociale interventies in de stad.

Investeren in culturele voorhoedes vanuit groepen als kunste-naars, jongeren en minderheden, past ook in deze strategie. Zij kunnen het cultureel kapitaal van de stad verrijken zonder het eigene van de stad geweld aan te doen. Sterker nog: zij komen er uit voort. Daarbij aansluiten zorgt dat activiteiten en evene-menten verankerd raken in de beleving van haar bewoners. Wat dit mogelijk maakt laat de beschrijving van Rotterdam Marathon zien (hoofdstuk 3.3).

Dit laat onverlet dat er ook een grote groep burgers is die zich geen raad weet met de groeiende onvoorspelbaarheid en on-zekerheid van het stedelijk leven. Die hun buurt achteruit zien gaan en nieuwe groepen zien binnenkomen waarmee ze zich geen raad weten. Hier is het de opgave burgers strategieën aan te reiken om met onvoorspelbaarheid en onzekerheid om te gaan. Omgaan met andersheid vraagt sociale competenties van burgers die alleen maar kunnen ontstaan in interactie met deze andersheid. Door je culturele codes over te dragen, je die van de ander eigen te maken of door samen codes te ontwikkelen. Stadsetiquette vormt van dit laatste een mooi voorbeeld. Ook de beschrijving van het Opzoomeren in dit rapport laat zien dat er altijd overkoepelende culturele waarden zijn waarop ver-schillende groepen zich laten aanspreken en motiveren. Dit vraagt creativiteit van sociale professionals en inzicht in culturele processen op een veel gedetailleerder niveau dan

waarover de gemiddelde instelling in het sociale veld momenteel beschikt.

De professionele opgave: de vitale wijk en de wijkaanpak

Voor professionals is dit een relatief nieuw terrein. Symbolische en culturele factoren kunnen een belangrijke bron van inspiratie vormen bij sociale interventies en sociaal beleid. Het belang van deze culturele factor bij processen van stedelijke vernieuwing wordt steeds meer onderkend (zie Huygen et al., 2002; Fortuin & Ouwehand, 2003). Toch liggen er veel aanknopingspunten. Het voorbeeld van Opzoomeren in dit rapport illustreert dat er al volop gewerkt wordt met culturele inzichten. Het lijkt geen goede strategie om de sociale sector en masse op bijscholingscursus te sturen, temeer omdat de benodigde professionaliteit door die sector zelf ontwikkeld zal moeten worden. De opgave zal zijn om op een aantal terreinen bruggen te slaan. Zo hebben we gezien dat stedelijke manifestaties en festivals opgebouwd kunnen worden vanuit het wijkniveau. Dat biedt aanknopingspunten om Opzoomerachtige activiteiten te ontwikkelen. Bij stedelijke vernieuwing is er momenteel al meer aandacht voor culturele factoren, onder meer bij de ontwikkeling van Parkstad en de Stadshavens. Het ontbreekt daarbij vaak niet aan praktische interventies, maar ze schieten tekort. Dat komt doordat de concepten die samenhangen met cultuur en identiteit onvoldoende ontwikkeld zijn en nog niet eigen zijn gemaakt. Interventies worden daardoor vooral als ‘leuke sociale dingetjes doen’ gezien en niet als impulsen voor identiteitsprocessen.

Twee professionele ontwikkelingen zijn hier nodig. Ten eerste reflectie op concrete projecten. Het sociaal-cultureel werk en het opbouwwerk zijn momenteel sterk gebiedsgericht. Daaraan hoef je geen afbreuk te doen, maar feit is dat vaak juist de ‘stromen’ die door de wijk gaan veel invloed op de identiteit ervan hebben (zie hoofdstuk 4). Door mondiale ontwikkelingen raken wijken soms in betrekkelijk korte tijd 'overspoeld' door bepaalde groepen migranten. Hoewel de gangbare benadering altijd probeert om de binding aan het gebied te versterken, stromen deze groepen soms ook weer snel door. Er zal daarom geleerd moeten worden hoe je professioneel met dergelijke stromen kunt omgaan. Is het altijd goed om binding aan het gebied te versterken? Kun je je sociale interventies voorstellen waarbij een grote doorstroming als gegeven geaccepteerd

wordt? Hoe zien die er dan uit; hoe stel je eigenlijk vast dat het klimaat in de wijk snel verandert en of dat te maken heeft met identiteit en cultuur? Nieuwe analysemethoden zijn daarvoor nodig. Daarbij valt aan te sluiten op ervaringen die al opgedaan zijn, onder meer rond Schieveste (zie hoofdstuk 3.2). De bestaande aansturing van het welzijnswerk biedt daarvoor meestal weinig mogelijkheden omdat die sterk productgericht is. Ruimte voor reflectie en leren van gevalsbeschrijvingen (zie Van der Laan, 2002) zal dus geschapen moeten worden.

Ten tweede is de ontwikkeling van specifieke organisatievormen, methodieken, vaardigheden en competenties nodig. Voor de nieuwe vereiste professionele vaardigheden willen we de sleutelbegrippen 'meebewegen', 'nabije professionaliteit' en 'omgaan met verschillen' voorstellen.

Meebewegen
Een bekend Thuis op Straat (TOS)-adagium (Masson et al., 2002; Karyotis et al., 2005) luidt 'je moet leren mee te bewegen met het ritme van de straat'. Het stromende karakter van culturen vraagt, om in de terminologie te blijven, om professionals die kunnen surfen. Blauwdrukken, vaste projectopzetten waarin doelen, middelen en tijdpaden van tevoren zijn vastgelegd zetten de uitvoerder teveel in een harnas. En net zoals de ridders met hun harnas in de tijd van het buskruit niet meer uit de voeten konden op het slagveld geldt dat voor de professionals. Meebewegen vraagt om andere vaardigheden, waarin de tijdsfactor een belangrijke rol speelt: je moet kunnen wachten, je moet de tijd zijn werk kunnen laten doen, maar je moet ook het moment kunnen grijpen, het ijzer smeden als het heet is. De omgeving in een stad is constant in beweging, turbulent zelfs. Oplossingen voor problemen vergen niet een technische interventie die via een algoritme wordt berekend uit een aantal begincondities en waarin de persoon van de professional er niet toe doet. Surfen is een onmisbare competentie van een professional.

Nabije professionaliteit
Momenteel wordt bij professionaliteit bijna uitsluitend gedacht in termen van afstandelijke vaardigheden. Om in een culturele context iets te kunnen uitrichten moet je als persoon geïnvolveerd zijn in de setting waarin je je beweegt. Je identiteit en je

persoonlijke uitstraling zijn daarbij basisinstrumenten die je methodisch moet kunnen inzetten zonder je professionele standaarden te vergeten.

Er ontstaat ruimte voor getalenteerde en creatieve uitvoerders die eerder artistiek dan technisch opereren. Herkenbaarheid is een belangrijke voorwaarde om hun beroep uit te oefenen. Maar al te vaak wordt de professionele status van een werker in de sociale sector afgemeten aan de status van zijn doelgroep. Maar juist wanneer je als stad je identiteit wilt ontwikkelen heb je professionals nodig die ‘dichtbij’ moeilijke groepen en moeilijke situaties kunnen komen, ook wanneer de rest van de samenleving die groepen het liefst op afstand houdt. Inderdaad opereren dergelijke professionals vaak niet op de manier waarop je in vergaderkamers in deftige kantoren opereert. Hun uitstraling is anders, maar dat kan toch moeilijk als gebrek aan professionaliteit geduid worden. Zeker wanneer ze laagdrempelig of outreachend werken stelt het werk hoge eisen, terwijl ze ook moeten voldoen aan eisen van uitstraling of culturele identiteit. Resultaatgerichtheid eist dan dat je *herkenbaar* bent.

In essentie gaat het hier om een vervanging van de 'klassieke' benadering door een nieuwe vorm van professionaliteit. De klassieke benadering is gebaseerd op het elimineren van onzekerheid, het verkrijgen van maximale controle, op boven - en dus buiten - de situatie blijven staan. Nabije professionaliteit gaat uit van beweeglijke situaties, situaties met een open einde waarin meerduidigheid de regel is. Je competentie is om in dat soort situaties als het ware op de golven te surfen: meebewegen. Behendigheid is een vereiste. Persoonlijke stijl, identiteit en cultuur zijn daarin belangrijk.

Omgaan met verschillen

Dat is nog niet alles. In het ondersteunen van de civiele opgave staat het ontwikkelen van sociale competenties bij burgers voorop. De opgave is evenzeer dat er manieren moeten worden gevonden en benut om interactie tussen verschillende culturele contexten op gang te brengen. Omgaan met verschillen, met andersheid. Het zoeken is naar de repertoires waar Droogers (2001) naar verwijst en naar de interventies waarin symbolische factoren een plaats krijgen. Een aantal van deze repertoires hebben we beschreven in de verschillende gevalstudies. Beleids-

makers en professionals kunnen deze repertoires inzetten om communicatieprocessen tussen verschillende groepen Rotterdammers op gang te brengen. De uitkomsten van deze processen zijn moeilijk te voorspellen, maar het uitgangspunt blijft: zoeken naar en ontwikkelen van gedeelde betekenissen. Dat dit heel wel mogelijk is en dynamische effecten tussen Rotterdammers kan hebben laten de gevalstudies zien.

De bestuurlijke opgave

Wat hebben burgers en professionals van het bestuur van de stad nodig om deze opgave te vervullen en de civiele opgave te ondersteunen? Allereerst kan het bestuur van de stad aandacht voor cultuur en identiteit tot beleidsthema verheffen. Daarmee creëert het ruimte voor professionals om inzichten te ontwikkelen in culturele processen en interventies te bedenken. Om deze ruimte in te vullen hebben professionals middelen nodig voor opleiding en training. De ontwikkeling van de Rotterdamse Brancheorganisatie voor de sociale sector en het PowR (Platform ontwikkeling welzijn Rotterdam) maken deze invulling al mogelijk door op het stedelijke niveau ruimte en impulsen te bieden voor reflectie en kennisontwikkeling.

Visie

Voor het inzetten van deze kennis is echter een visie van het bestuur noodzakelijk op de identiteit van de stad. De stad moet haar eigenheid, net als haar andere hulpbronnen, verstandig beheren en ontwikkelen. We hebben al gezien dat dat niet primair een bestuurlijke taak is, immers, de samenleving leeft haar eigen leven. De stedelijke identiteit zal zich hoe dan ook ontwikkelen. In dat opzicht hoeft het bestuur niets te 'maken'. Maar het heeft wel een visie nodig op de kansen en belemmeringen die de cultuur van de stad met zich meebrengt. Dat betekent dat je je als bestuur rekenschap geeft van de positie van de stad temidden van haar omgeving, van haar geschiedenis, maar ook van de actuele maatschappelijke context - de oorzaken van migratie bijvoorbeeld.

Ook hier: meebewegen

Een dergelijke opgave leent zich slecht voor een blauwdrukbenadering, ongeschikt als die is om de oorzaken van verandering te beheersen. Zoals we hebben laten zien is de identiteit van de stad allesbehalve statisch en speelt dit proces zich tegelijkertijd

op allerlei schaalniveaus af. Dit maakt dat stedelijke identiteit moeilijk in een model te gieten is. Het is meer een visie die zich al werkend in de praktijk ontwikkelt. Als je verbeteringen wilt bereiken is het altijd zaak 'het moment te grijpen' dat alle omstandigheden ('oorzaken') gunstig zijn. Over het effect van iedere oorzaak afzonderlijk kun je speculeren. Maar de samenloop levert onvoorspelbare effecten op en daarop moet je inspelen. Dat kan niet als je een blauwdruk hanteert. Dat vergt, om de term te gebruiken die we eerder aanhaalden, meebewegen. Ook hier speelt beleid de tweede viool, niet omdat dat 'second best' is, maar omdat het de beste manier is om je energie te gebruiken. ‘Meebewegen’ betekent op beslissende momenten een zetje geven en ontwikkelingen ondersteunen. Dat is iets heel anders dan passief zijn. Het vergt een continue aandacht voor scenario's die zich voordoen, mogelijkheden voor synergie benutten; alert zijn op risico's en over middelen beschikken om die risico's af te wenden: klaar zijn dus voor de steeds wisselende omstandigheden.

Nabije bestuurders

Naast het faciliteren van professionals kan het bestuur van de stad ook burgers faciliteren: 'zorg dat ze er niet alleen voor staan'. Soms kan dat meer blauw op straat zijn, maar vaker is het gevoel belangrijk dat er naar burgers geluisterd wordt. Dat is iets anders dan participatie, inspraak en ‘de burger centraal’ die vaak als een mantra worden opgedreund. Het kan niet de bedoeling zijn dat burgers op de stoel van professionals en bestuurders gaan zitten, wel dienen burgers erop te kunnen vertrouwen dan hun belangen naar behoren worden waargenomen en meetellen. Dit vertrouwen dient verdiend te worden en ontstaat in interactie met burgers. Juist hierin heeft het Rotterdamse bestuur zich vaak onderscheiden van andere steden: de afstand tussen het stadhuis en de straat is niet onoverbrugbaar. Een bestuurder in Rotterdam laat zich eerder aanspreken op zijn volksheid dan op zijn eruditie. De relatief kleine afstand tussen bestuur en burgers in Rotterdam vergroot het gevoel van bestuurlijke nabijheid en biedt kansen voor de civiele opgave.

Herkenbare bestuurders

Maar een bestuur *faciliteert* niet alleen, het belichaamt ook 'het eigene van de stad'. Het heeft een uitstraling en een stijl van

werken die bepaalt of 'de stad' haar bestuur als 'eigen' ervaart. Misschien had de politieke storm die over Nederland raasde in de afgelopen jaren juist deze herkenbaarheid van het bestuur als inzet. Als dat waar is, dan is er momenteel meer aan de orde dan alleen maar inhoudelijke beleidsthema's als integratie, immigratiebeleid, onderwijs en zorg. Dan gaat het ook - en op lokaal niveau misschien *juist* – om de herkenbaarheid van het bestuur: is het 'ons' bestuur of niet?

6.4 Slot

Onze analyse heeft laten zien dat de cultuur en de identiteit van de stad aanknopingspunten bieden voor allerlei beleidsterreinen: in het fysieke en het ruimtelijke domein (Schieveste, Kop van Zuid, Singelplan), het economische domein (Schieveste), het domein van de samenlevingsopbouw (Opzoomeren), op het domein van de grotere evenementen, de sport, het cultuurbeleid en de promotie van de stad. Lokale cultuur en identiteit zijn belangrijke hulpbronnen voor de stad. Ze vragen om een zorgvuldig beheer. Het is mooi dat cultuur geen machine is, die in het gebruik slijt. Het lijkt eerder op een organisme: hoe harder het werkt hoe sterker het wordt. Zorgvuldig beheer vraagt er dan ook niet om cultuur en identiteit in een museum te zetten en te conserveren. Opgenomen in en verweven met het maatschappelijke proces kan het productief worden. Je moet het niet beschermen als ware het een museumstuk, je moet ermee werken: handen uit de mouwen dus!

UPRISING

Verwey-
Jonker
Instituut

7 Samenvatting

Is wat zich gisteren heeft afgespeeld aan de kassa bij een willekeurige Rotterdamse supermarkt materiaal voor de geschiedenis van een stad? Klinkt in de dagelijkse praktijken en de small talk eromheen, het eigene van de stad door, haar identiteit en lokale cultuur: 'het verhaal van de stad'? Deze publicatie reflecteert op deze begrippen vanuit een fascinatie voor de kracht die een stad als Rotterdam kan putten uit haar eigenheid, haar positieve én negatieve zelfbeelden. En voor de aangrijpingspunten die daar liggen voor sociaal beleid. Eigenheid is daarbij te benutten als een productieve kracht. Alleen, als we uitgaan van eigenheid, hoe zit het dan met overdraagbaarheid? Wat mag je lokaal inkleuren? In deze publicatie zijn inzichten over identiteit, cultuur, gemeenschapsvorming en symboliek opgetekend uit diverse onderzoeken die het Verwey-Jonker Instituut in Rotterdam verrichtte. Ze zijn bedoeld voor iedereen die een boodschap kan hebben aan beschouwingen over de identiteit en lokale cultuur van hun stad.

Opbouw

In dit rapport is allereerst geprobeerd een impressie te geven van het eigene van Rotterdam, uit verhalen van respondenten en uit schriftelijke bronnen. Daarna is aan de hand van drie casestudies bekeken wat de relatie is van maatschappelijke praktijken met de identiteit van de stad. De eerste casestudy is die van Opzoomeren. De tweede raakt aan de sociaal-fysieke dimensie van de stad: de Rotterdamse singels, een sociale visie op de Kop van Zuid, en een sociale bijdrage aan het masterplan voor het nieuwe stedelijke gebied Schieveste in Schiedam. De

derde casestudie beschrijft de waarde van festivals en de Rotterdamse Marathon.

Vervolgens wordt een begrippenkader gepresenteerd als resultaat van een literatuurstudie naar de begrippen identiteit, cultuur, gemeenschapsvorming en symbolen. Deze inzichten komen – voor de liefhebbers - in een apart theoretisch hoofdstuk aan de orde.

Het rapport sluit af met een beschouwing over de betekenis van identiteit, in het bijzonder die van Rotterdam, voor beleid en sociale interventies. Daarbij onderscheiden we een civiele, bestuurlijke en professionele opgave.

Het eigene van Rotterdam

Het eigene, of de identiteit van Rotterdam is wel te beschrijven, maar niet vast te pinnen. Identiteit is altijd in beweging. Vandaar dat de analyse in deze studie de nadruk legt op het beweeglijke, het dynamische. Er zijn vele beelden van de stad. Burgers, sociale professionals en bestuurders: allen vertellen een verhaal over Rotterdam. Het is de stad waar zij wonen of werken, de samenleving waarin zij zich bewegen. De stad betekent ook iets voor buitenstaanders en voor mensen die de stad gebruiken tijdens een bezoek: reizigers, toeristen, passanten. Ieder vormt zich een eigen beeld van de stad. Allen vertellen een verhaal over onderdelen van die stad; de wijk, de straat, Feyenoord, de Erasmusbrug, Bas, het stadsbestuur. Vaak gaat het zelfs om iets wat nog minder concreet is dan een beeld; een sentiment, een nostalgie of verlangen.

De vraag is nu op welke manier dit steeds wisselende verhaal aspecten bevat die Rotterdam typeren. ‘Rotterdam is vele steden’; niet voor niets was dit de slogan van R2001, het jaar waarin Rotterdam culturele hoofdstad van Europa was. Het eigene van de stad is meervoudig: Rotterdam als havenstad, bruisende stad, tweede stad, stad van ‘low culture’, strevende stad, stad van verscheidenheid, van jongeren, en van minderheden.

Een eerste – nog steeds actueel - aspect van het eigene van Rotterdam is dat van de havenstad. Ondanks de vele en harde conflicten die er zijn uitgevochten zijn de havenbaronnen en de

havenarbeiders uit hetzelfde hout gesneden. De haven gaat samen met dadendrang, hard werken, ‘plat’, niet erudiet of werelds, enigszins grof, op een gezagsgetrouwe manier populistisch en egalitair. Een opgestroopte mouwenmentaliteit die gepaard gaat met directe omgangsvormen.

Een tweede component van de eigenheid van Rotterdam is de bruisende stad. Een open stad, met moderne architectuur, een stad die ruimte biedt voor het nieuwe, toekomstgericht, maar ook een stad waaruit het hart is weggeslagen tijdens de tweede wereldoorlog. Een beeld door Zadkine vereeuwigd. Figuurlijk ontbreekt het hart in een gebrek aan gevoel voor het historische, voor het traditionele. Daar staat tegenover dat Rotterdam daardoor de stad van ‘het nieuwe’ kon worden, de stad die openstaat voor alles wat nieuw, modern en hip is. Het ontbrekende hart is vol van ruimte.

Het derde beeld is dat van de (eeuwige) tweede stad, na Amsterdam. Dat levert, naast een sluimerend gevoel van minderwaardigheid, een positie op die voortdurend uitdaagt om de hoofdstad de baas te zijn. In de architectuur, in het voetbal, in een trendsettende dance- en skatecultuur. Maar ook in vernieuwend sociaal beleid. En - met de opkomst van het ‘Fortuynisme’ en Leefbaar Rotterdam - ook op het politieke vlak.

Rotterdam is ook een stad van ‘low culture’. Massale evenementen, sport en festivals passen bij het opgerolde-mouwen-gevoel. Geen fijnbesnaarde elitecultuur maar volksvermaak; dát is Rotterdamse cultuur.

Als strevende stad is Rotterdam gericht op de toekomst. Een volkse stad, plat maar ook direct, egalitair en met een hekel aan kapsones. Dynamisch als geen andere. Een open stad, met ruimte voor vernieuwing die mensen aantrekt die een toekomst zoeken zoals jongeren en migranten.

Een ander aspect is de Rotterdamse verscheidenheid. In Rotterdam Zuid zijn in de 19de eeuw een aantal woonwijken gebouwd om de nieuwe arbeiders voor de haven te kunnen huisvesten. Vanwege de landbouwcrises kwamen zij naar Rotterdam en de haven zat om hen te springen. Dorpen werden geannexeerd en behielden deels hun eigen, dorpse karakter.

Ook in Crooswijk en het Oude Westen streken deze immigranten neer. Het huidige Rotterdam bestaat uit verschillende wijken met een identiteit die deels is terug te voeren op de eigen geschiedenis ervan. Rotterdam is geen monoliet, juist de schakeringen bepalen het beeld.

Rotterdam is bovendien een stad voor jongeren. Leeftijd blijkt in hoge mate bepalend te zijn voor het beeld dat Nederlanders van Rotterdam hebben. Jongeren tot vijfentwintig jaar vinden de stad internationaal, hip en een centrum van jongerencultuur. Ouderen echter zien de stad vooral als een ongezellige, functionele werkstad, vol buitenlanders en met veel criminaliteit.

Een laatste kenmerk van Rotterdam is dat er zich van oudsher veel allochtonen vestigden. Een minderhedenstad geeft enerzijds aan de stad een dynamische multiculturele uitstraling. Beroemde DJ's uit migrantenkringen zijn 'producten' van de bloeiende Rotterdamse dans- en R&B-scene. Anderzijds voert Rotterdam nogal wat verkeerde lijstjes aan waarbij de prominente aanwezigheid van grote groepen allochtonen de beeldvorming sterk bepaalt.

Hier geldt wel een waarschuwing: het presenteren van beelden als deze, als ware het een merk, versterkt de neiging identiteit vast te pinnen terwijl deze juist altijd in beweging is. Dat geldt zeker voor de identiteit van Rotterdam. Vandaar dat in een analyse van het eigene van Rotterdam steeds de nadruk moet worden gelegd op het beweeglijke, het dynamische.

Drie casestudies

Om meer greep te krijgen op het beweeglijke hebben we geprobeerd het eigene van Rotterdam te verbinden aan verschillende maatschappelijke praktijken. In drie gevalsbeschrijvingen zijn de gedachten over de culturele factor nader bepaald. In elke gevalsbeschrijving draait het om de verhalen die Rotterdammers over hun stad vertellen. Over de samenhang daarin en over de relatie van deze verhalen met maatschappelijke praktijken, plekken en geschiedenissen in de stad.

Opzoomeren

De eerste gevalstudie betreft Opzoomeren. Achter deze verzamelnaam gaat een groot aantal activiteiten schuil waarin

burgers de hoofdrol spelen. Steeds is er een wisselwerking tussen concrete, doelgerichte activiteiten en gemeenschapsvorming. Het is een subtiel spel van georganiseerde ontmoetingen tussen verschillende bevolkingsgroepen op basis van gedeelde – bestaande of nieuwe – symbolen.

In 1989 namen de bewoners van de Opzoomerstraat in Delfshaven het initiatief om hun straat schoner, veiliger en gezelliger te maken. Ze waren het beu om nog langer te wachten op de overheid die niet reageerde op hun klachten. Achteraf sloot de actie mooi aan bij het opkomende wijkbeheer en de sociale vernieuwing in Rotterdam. Sindsdien is 'Opzoomeren' een typisch Rotterdamse vorm van decentrale samenlevingsopbouw die uit gaat van de lokale structuur, cultuur en geschiedenis. Inmiddels heeft het Opzoomeren in Rotterdam een breed draagvlak. Op wijkniveau bestaat er een uitgebreide infrastructuur van Opzoomerteams en actieve bewoners. Het stedelijk bureau Opzoomer Mee werkt volgens een campagnemethodiek. Met jaarlijkse thema's en 'premie op actie' stimuleert het lokale activiteiten in de stad. Voorbeelden zijn de Goeie Morgen!-campagne waarin een afgenomen hoed model staat voor het idee dat kennen en gekend worden begint met elkaar groeten. Het gaat om activiteiten met een hoge symbolische waarde die niet zelden uitmonden in complete straatfeesten en voortleven in de herinnering van alle betrokkenen; bewoners, welzijnswerkers en bestuurders. Niet het schoonhouden van je eigen straat is - zoals vaak wordt gedacht - de kern van het Opzoomeren, maar ontmoeting. Ontmoeting die plaatsvindt in een context met symbolische betekenis: gezamenlijk eten, daten en traditionele feesten vieren.

Het Opzoomeren betekende een omslag van 'beleid als motor van vernieuwing' naar 'burgers als motor van vernieuwing'. Het past bij de Rotterdamse opgestroopte mouwen-mentaliteit. Opzoomeren genereert een wisselwerking tussen decentraal en centraal bestuur, en tussen overheid, burgers, instellingen en bedrijfsleven. Daarbij is veel in het Opzoomeren omstreden. Gesteggeld wordt over de vraag wie er eigenaar is van Opzoomeren: bewoners, welzijnswerkers, bestuurders of de betaler? Een ander omstreden aspect is het soms carnavaleske karakter van de activiteiten. Juist die strijd om de definities versterkt de symbolische doorwerking: Opzoomeren laat niemand onberoerd.

De ruimtelijk-symbolische dimensie
In de tweede gevalstudie bespreken we drie voorbeelden van de relatie tussen fysieke plekken en identiteit.

Het eerste voorbeeld betreft het Singelplan, een opknapoperatie van de Rotterdamse singels. Het gaat over de wisselwerking tussen het inrichten van de buitenruimte, het gebruikmaken van betekenissen van een gebied, én het meebouwen aan het verhaal van Rotterdam. De singels zijn van bijzonder belang voor de beeldvorming over de stad. Het water is een ruimtelijk gegeven maar evenzeer een symbolisch referentiepunt. Reeds bij kinderen die de eendjes voeren krijgt de singel vorm in de beleving. De symboliek van water en de daarmee samenhangende tradities van gebruiks- en speelmogelijkheden, is deels cultureel bepaald. Sommige migranten associëren de singels met open riolen of met rivieren die normaal droogstaan en gevaarlijk zijn wanneer er water doorheen stroomt. Het is van belang om bij de herinrichting van de singelzone rekening te houden met deze verschillen in beeldvorming en waar mogelijk dwarsverbanden te leggen.

Singels verbinden niet alleen, zij grenzen ook af en als zodanig vormen zij een gebied waar ontmoeting tussen bewoners van soms zeer heterogene wijken plaatsvindt. Claims die mensen leggen op de ruimte zijn niet zelden in strijd met elkaar. Bewoners beschouwen het gebied als hun voortuin, de jeugd uit omliggende wijken gebruikt het als hang- en ontmoetingsplek, kinderen spelen er, hondenbezitters willen er hun hond uitlaten en ’s avonds leggen prostituees, verslaafden en daklozen beslag op delen van de singelzones. Bestuurders zien de singels als het visitekaartje van de stad, maar denkend vanuit een perspectief van verkeerscirculatie willen ze de doorgaande routes aanwenden voor een fietspadennetwerk. Deze verschillende gezichtspunten maken dat we de singel opvatten als een mozaïek van betekenissen. Elke betekenis brengt een specifieke claim met zich mee. De vraag van wie de singel is, herdefinieert voortdurend de verhoudingen in de stad. De ontwikkeling en uitvoering van het Singelplan dragen uiteindelijk zelf bij aan het beeld dat de betrokkenen van Rotterdam hebben en daarmee aan het verhaal van Rotterdam.

Een tweede voorbeeld van gebiedsontwikkeling waarbij bewust rekening gehouden wordt met de dynamiek tussen de betekenis

van de plek en de identiteit van de stad als geheel, is de positionering van de Wilhelminapier (de Kop van Zuid). De Kop van Zuid is een prestigieus gebied in Rotterdam waarvoor het Verwey-Jonker Instituut een sociale visie ontwikkelde uitgaande van de symbolische betekenis. Daarbij koos het instituut voor twee thema's: 'aankomen en vertrekken' en 'sociale duurzaamheid'. De visie voldoet aan twee randvoorwaarden die de gemeente stelt aan de ontwikkeling van de Kop van Zuid, namelijk dat deze bijdraagt aan een ongedeelde stad en aan de internationale allure van het gebied.
Een derde voorbeeld van 'sociale architectuur' is het ontwikkelingstraject rond Schieveste, een gebied rond het station Schiedam-Centrum. De sociale visie die het Verwey-Jonker Instituut voor Schieveste ontwikkelde, stoelt op een aantal betekenissen die kleven aan de plek. Schieveste is een mobiliteitsknooppunt, heeft een gemengde woon-, leef- en werkfunctie en een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling. Schieveste is onderdeel van het in de schaduw van de grote stad gelegen Schiedam dat een heel eigen identiteit heeft. Al deze beelden spelen een rol in het ontwerp, maken deel uit van het ontwikkelingsproces en moeten geborgd kunnen worden in het eindresultaat.

De Marathon
De derde gevalstudie betreft de Marathon. Als iets doordrenkt is van de Rotterdamse cultuur en identiteit dan zijn het wel de grootschalige sportieve en culturele evenementen van de stad. Rotterdam is met recht een stad van festivals. En de Rotterdamse Marathon is met meer dan 10.000 deelnemers en 800.000 toeschouwers het grootste eendaagse sportevenement in Nederland. De marathon staat bekend als een van de snelste ter wereld en heeft al twee wereldrecords opgeleverd. Een evenement dat door omvang en internationale allure een immense organisatie vergt. Stichting Rotterdam Marathon is met 1250 tot 2000 vrijwilligers de grootste vrijwilligersorganisatie van Rotterdam. Bevolking en diensten zijn zeer betrokken en spelen het klaar om gedisciplineerd en voor weinig geld de marathon tot een succes te maken: iedereen doet van harte mee. Zo brengt Gemeentewerken vlak voor de loop de wegen in topconditie. Verschillende sponsors brengen jaarlijks negen ton op, een bedrag dat vrijwel volledig besteed wordt aan het lopersveld. De betrokkenheid van de gemeentelijke diensten blijkt ook

uit hun eigen deelname. Naast een kampioenschap voor Rotterdamse ambtenaren zijn er de Rotterdam Marathon Running Ambassadors; beginnende en ervaren lopers binnen de top van het Rotterdamse bedrijfsleven en de overheid. Bij de Rotterdam Marathon komen de mentaliteit van niet denken maar doen en de voorliefde voor massale 'low culture' als aspecten van het beeld van Rotterdam, duidelijk naar voren.

Begrippen

Tot zover hebben we gezocht naar het verhaal van Rotterdam. We hebben gekeken hoe dit verhaal zich uitdrukt in en zich verder ontwikkelt via diverse praktijken in de stad. We hebben getracht het eigene van Rotterdam te destilleren uit het complexe verhaal. En zijn tot de conclusie gekomen dat je een stad nooit mag vastpinnen op een beeld als ware het iets onveranderlijks. Voor een beter begrip van de relatie tussen cultuur, identiteit en sociale praktijken hebben we deze begrippen, samen met het denken over symbolen en rituelen en de rol van gemeenschappen, nader bestudeerd.

We vatten de aspecten van cultuur, identiteit, symbolen en rituelen samen onder de term 'de culturele factor' (Zijderveld). Wanneer we met anderen communiceren geven we niet alleen uitdrukking aan wat we willen zeggen (inhoudsaspect), maar ook aan onze relatie tot de ander (betrekkingsaspect). Een derde aspect is dat we uitdrukken wie we zijn (identiteit) en hoe we de dingen doen (cultuur). De culturele factor staat dus voor de symbolisch-expressieve dimensie van menselijke interactie, we drukken ermee uit wie we zijn en 'hoe het hoort'. We vatten hieronder in een aantal stellingen onze opvattingen over de culturele factor samen.

Cultuur

1. De culturele factor kan niet los gezien worden van interactie en communicatie. Sociale interactie beïnvloedt voortdurend het gevoel van wie we zijn, bij wie we wel en niet horen en hoe we de dingen doen. Het is als een voortdurend stromende rivier die een sediment afzet. Dat sediment is de culturele factor.

De interactie is de stromende rivier. Die volgt de bedding van de cultuur. Maar die bedding is niet zo hard als het lijkt. Ook zij verandert. De culturele factor is beweeglijk en dynamisch, zij herdefinieert zich voortdurend.

2. Dat gebeurt in een recursief proces. De cultuur op een gegeven moment is steeds het uitgangspunt voor de interactie. Tegelijkertijd bevestigt of verandert die interactie op haar beurt ook de cultuur weer. In de tijd verandert de cultuur dus. Bijna onmerkbaar, maar zonder ophouden.
3. Cultuur heeft ook het karakter van ‘codes’ die de interactie reguleren. Als je de codes kunt hanteren heb je toegang tot een gemeenschap, kun je elkaar begrijpen en is een productieve sociale interactie en het opbouwen van vertrouwen mogelijk. Cultuur is daarmee een medium voor interactie en sociale binding.
4. De codes binnen een cultuur zijn niet altijd rechtstreeks observeerbaar. Ze slaan neer in gedrag, instituties, rituelen en symbolen.
5. De culturele factor is contextafhankelijk en uiterst flexibel. Gedrag dat in de ene situatie een bepaalde interpretatie oproept hoeft dat in een andere situatie niet te doen. Al naar gelang de tijd, de plaats en de omstandigheden verschillen de codes.
6. We hebben al gezegd dat culturele processen kunnen ‘neerslaan’ in symbolen en rituelen. Objecten en gedragingen kunnen onder invloed van hun plaats in het menselijke handelen betekenis verwerven, ze raken ‘geladen’ met betekenis. Die objecten krijgen de status van symbolen, de gedragingen die van rituelen. De ring die je erft van je moeder heeft zijn betekenis verworven door het feit dat hij door haar gedragen is. Hetzelfde kan met wijken en buurten gebeuren. De geografische buurt kan onder invloed van ervaringen een betekenis voor het individu of voor een hele bevolkingsgroep verwerven. Verwijzingen naar de plek of de buurt kunnen een symbolische functie krijgen: “Ik ben een echte Rotterdammer”, bijvoorbeeld. Ze worden dan door groepen mensen gebruikt om aan te geven wie ze zijn en bij wie – of waar – ze horen.

7. De culturele factor ontwikkelt zich niet alleen in het dagelijks leven, maar ook onder invloed van grotere historische ontwikkelingen. Naarmate de onzekerheid en onvoorspelbaarheid in een samenleving toenemen wordt het belang van cultuur en van identiteiten, symbolen en rituelen groter.

Identiteit

Identiteit verwijst naar wat ons op een diep en essentieel niveau kenmerkt. 'Wie ben ik', of 'wie zijn wij?

1. Omdat identiteit in menselijke interactie gevormd en uitgedrukt wordt, is het in de eerste plaats een constructie. In de loop van ons leven bouwen we deze constructie op en gebruiken haar om uit te drukken ‘wie we zijn’. Ook een samenleving heeft een identiteit. In het geval van een samenleving verloopt dit proces uiteraard op een collectief niveau.
2. Net als bij cultuur ontstaan en veranderen deze constructies in de dagelijkse interactie, maar hebben ze ook een ‘bestendigheid’ omdat nieuwe interacties geduid worden in termen van de bestaande betekenissystemen.
3. Identiteit is ook meervoudig. Identiteit van mensen is niet gebaseerd op één type leefstijl of netwerk, maar op het hele patroon van relaties dat ze onderhouden. Mensen maken niet alleen deel uit van een familie, maar ook van verschillende vriendengroepen, ze onderhouden relaties op het werk, de studie, de sportvereniging of de wijk. Binnen elke sociale context deelt een individu ervaringen en op basis daarvan opvattingen en waarden. Ook hier geldt hetzelfde voor een gemeenschap. Een stad heeft meerdere gezichten en binnen een stad bestaan ook verschillende identiteiten naast elkaar. Identiteit is dus een meervoudig begrip. Het belang van deze meervoudige groepsbindingen neemt toe naarmate onze wereld beweeglijker wordt.
4. Identiteiten zijn contextafhankelijk. Afhankelijk van de mensen of de groepen die we tegen komen of de context waarin we ons bewegen, accentueren we andere identiteitsaspecten. Verandering van context zorgt niet alleen voor botsingen en verschillen tussen identiteiten, maar ook voor bijstelling of het ontstaan van nieuwe.
5. Dit proces is een vorm van betekenisgeving die nooit af is, maar zich voortdurend herdefinieert en herbevestigt. Iden-

titeit is met andere woorden een dynamisch proces. Wetenschappers als Cohen spreken daarom liever over identiteitsdynamieken of identiteitsprocessen in plaats van het statische begrip identiteit te gebruiken.

6. Identiteitsdynamieken spelen zich af op allerlei schaalniveaus in de samenleving die elkaar wederzijds beïnvloeden, variërend van de straat en buurt tot steden, regio's en zelfs op internationaal niveau. Het is typerend voor deze tijd dat de ontwikkeling van identiteiten en van culturele patronen een versnelling doormaakt. Het sleutelwoord is hier globalisering. Zeker in steden die opgenomen zijn in mondiale netwerken hebben gebeurtenissen op de ene plek ter wereld praktisch zonder vertraging invloed op de lokale situatie elders. En daar kunnen ze leiden tot veranderingen in identiteitsdynamieken.
7. Het uitwisselen van betekenissen is het meest intensief op de grensvlakken tussen gemeenschappen. Daar profileert men de eigen identiteit tegenover andere gemeenschappen. Symbolen en rituelen spelen daarbij een grote rol. Confrontaties die daarbij ontstaan kunnen leiden tot fricties, maar ook tot het vinden van gedeelde vormen, waarin betekenissen van verschillende groepen een plaats kunnen hebben.
8. Nieuwe identiteiten ontstaan en oude kunnen zichzelf overleven of naast de nieuwe blijven bestaan. Als het gaat om de identiteit van steden is de verleiding groot om uitsluitend op 'grote' processen te letten. Op bijvoorbeeld de integratieproblematiek of de relatie van christendom tot de islam. Hier mogen we het niveau van de alledaagse activiteit (small talk) niet verwaarlozen. Dat is namelijk de voedingsbodem waarop sociale maatregelen moeten inwerken. Sociale patronen die in een voortdurende wisselwerking via small talk ontstaan kunnen op grote schaal tot verschuivingen in identiteiten leiden.
9. De identiteit – en de 'nestgeur' of de uitstraling - kan zich ontwikkelen tot een productieve kracht die een plek kan maken en breken. Daardoor kan een plek zijn eigen unieke mogelijkheden hebben. Door een plek als het ware te laden met – gedeelde - betekenissen waarmee bepaalde groepen mensen zich identificeren en waardoor bepaalde activiteiten gestimuleerd worden, kun je het sociale verkeer op deze plek beïnvloeden.

Net als bij de culturele factor in het algemeen bestaat er ook tussen identiteit en sociale processen een wisselwerking. Enerzijds vormt identiteit zich – als iets relatief ‘vasts’ - in de loop van sociale processen. Anderzijds beïnvloeden eenmaal gevormde identiteiten deze processen weer. De gebouwde omgeving heeft een grote invloed op de sociale identiteit van de stad. Drie cases die we in dit rapport hebben besproken laten zien hoe de fysieke ruimte onlosmakelijk verbonden is met de symbolische ruimte van de stad. De ruimte verkrijgt zijn betekenis in relatie tot de gebeurtenissen die zich daar afspelen of die er mee te maken hebben. Die gebeurtenissen zijn niet te ‘ontwerpen en realiseren’, maar ze zijn wel te stimuleren in een constructieve richting. Een samenleving bouwt als het ware zichzelf, in relatie tot de fysieke ruimte.

Om meer greep te krijgen op de verhouding tussen cultuur en identiteit, en dan vooral hoe verschillende individuele verhalen optellen tot een collectieve identiteit van de stad, hebben we ons nader verdiept in de relatie van het individuele en het collectieve niveau. Ook hier geldt een tweerichtingsverkeer. Er bestaat een wisselwerking tussen het individuele en het collectieve niveau. Individuele lotgevallen kunnen een samenleving als geheel beïnvloeden (zoals de moord op Pim Fortuyn dat gedaan heeft), maar het omgekeerde is ook het geval. In de praktijk van sociaal beleid speelt dat tweerichtingsverkeer een rol. Je kunt de sociale infrastructuur beïnvloeden via massieve interventies op het individuele niveau: 'iedereen redden' in een buurt zou dan een betere buurt opleveren. Je kunt ook de structuur van een buurt verbeteren door bijvoorbeeld de bewonersorganisatie te ondersteunen. Dat is weer een collectieve invalshoek. Er bestaat een voortdurende wisselwerking tussen interventies op individueel niveau - en de resultaten daarvan - en de (resultaten van) interventies op het collectieve niveau. Deze interactie van causale effecten op twee niveaus tegelijk (‘mutual causality’) leidt vaak niet tot beheersing en voorspelbare effecten, maar juist tot onvoorspelbaarheid.

Dit sluit aan op een set van theoretische modellen die vaak ‘complexiteitstheorie’ genoemd wordt. Het gegeven dat op allerlei schaalniveaus patronen ontstaan die op hun beurt weer invloed hebben op de zelforganiserende processen, is te vatten in de metafoor van een golf in het water. Er is niemand die iedere afzonderlijke waterdruppel ‘stuurt’ naar een bepaalde

positie om een golfbeweging te bewerkstelligen. Maar als je grote hoeveelheden druppels hebt die stromen, krijg je toch golfbewegingen. Er is een wisselwerking tussen het individuele niveau van de druppels en het collectieve niveau van de golven. Beide modelleren elkaar als het ware. In deze dynamiek ontstaan patronen die je ‘opkomende patronen’ zou kunnen noemen. Dit opkomen van patronen door processen van zelforganisatie wordt ‘emergence’ genoemd. Toegepast op sociale processen of wijken spreken we van 'emerging structures'. Co-evolutie is een ander begrip dat kan helpen om de relatie tussen sociaal proces en sociale infrastructuur beter te begrijpen. Co-evolutie staat voor twee of – meestal – meerdere processen die parallel verlopen en die elkaar wederzijds beïnvloeden. Kenmerkend is dat niet alleen de eindresultaten van de processen elkaar beïnvloeden, maar ook de processen zelf. Een sociale activiteit beïnvloedt de sociale infrastructuur niet alleen aan het eind, wanneer het beoogde resultaat geboekt wordt, maar meteen al vanaf het begin. Het gevolg is dat de sociale structuur waaraan je begint te werken na dat begin al meteen verandert en dus eigenlijk een andere structuur is. Die andere structuur beïnvloedt je sociale activiteit dus ook op een andere manier dan je vooraf voorzien had. Die continue wederzijdse beïnvloeding is wat co-evolutie haar onvoorspelbaarheid geeft. Het is duidelijk dat een stad in feite een onoverzienbaar aantal co-evoluerende processen is. Identiteit als structuurkenmerk en alledaagse interactie als sociaal proces zijn er daar twee van.

Hiermee beschikken we over een goed beeld van de vaste elementen van cultuur en de veranderlijkheid ervan door het sociale proces dat zich ontvouwt. De Rotterdamse identiteit lijkt een hard en onveranderlijk gegeven, maar in feite beweegt zij constant. De identiteit ondervindt de invloed van ontelbare kleine dagelijkse interacties. De Rotterdamse manier van doen komt daarin tot uitdrukking en reproduceert zichzelf. Daarmee blijft Rotterdam herkenbaar, hoewel de stad zichzelf steeds reproduceert en vernieuwt. De identiteit is op ieder moment een stevig en robuust gegeven dat niet naar willekeur is te veranderen. Tegelijkertijd verandert zij wel ‘vanzelf’. Zij is voortdurend in beweging, veelvoudig, tegenstrijdig, kaleidoscopisch, open en onvoorspelbaar. Dat werd mede duidelijk tijdens discussies over de gevonden beelden over Rotterdam met uiteenlopende betrokkenen bij de stad. Verschillende

disciplines keken van verschillende kanten naar ‘het eigene’ van Rotterdam. Uiteraard met vaak tegenstrijdige resultaten. Dat komt door de gelaagdheid en de schakeringen van de lokale cultuur en de uiteenlopende belangen van waaruit naar de stad gekeken wordt.

e vraag is nu: Wat kun je, met deze inzichten in het achterhoofd, doen? Wat betekenen deze voor interventies in het Rotterdamse?

De inzichten in deze studie leveren aanknopingspunten op voor strategieën om de positie van Rotterdam te versterken. Uitgaande van de stelling dat de stad zich wil ontworstelen aan de positie van eeuwige tweede - het 'strevende' - komt de vraag op hoe Rotterdam haar 'eigenheid' kan inzetten. Hoe kan een stad die niet elitair is toch toonaangevend worden?

Opgaven

Als stad is Rotterdam vergelijkbaar met een systeem, balancerend tussen orde en chaos, dat zich voortdurend aan de rand van de chaos bevindt. Temidden van een turbulente dynamiek waar de meeste innovatie tot ontwikkeling komt. Illustratief voorbeeld is de discussie over ‘de nieuwe politiek’ en de opstand tegen het politieke establishment. Nergens is die beweging zo sterk ingezet als in Rotterdam. Rotterdam is een stad die de potentie in zich bergt voortdurend ruimte te scheppen voor vernieuwing. Een proces waarin veel goeds verloren gaat en een hoop lelijkheid aan de oppervlakte komt. Maar in hetzelfde proces wordt steeds weer ruimte voor vernieuwing geschapen. Het resultaat is dat de stad leeft als geen andere.

De vraag is hoe een sociaal programma eruit zou moeten zien dat zich niet blindstaart op de schaduwzijde of juist de zonzijde van dit proces, maar dat de dynamiek benut om de stad te versterken. Hoe kan Rotterdam een toonaangevende stad worden zonder haar eigenheid prijs te geven? Een ding staat vast: Rotterdam moet zich aan haar eigen haren omhoogtrekken. Een geïmporteerde elite die niets met de stad heeft zal moeilijk te motiveren zijn haar sociale en culturele kapitaal voor de stad in te zetten. Een toonaangevende elite is productief als deze aansluit bij de cultuur van de stad, of nog beter, voortkomt uit deze cultuur.

Niet mikken op een gevestigde kunstelite bijvoorbeeld maar juist op beginnende kunstenaars die zich voelen aangetrokken tot de stad. Ruimte bieden aan de groeipotentie van steeds nieuwe generaties. Niet verbeten een 'wittere' stad willen worden ook, maar de veelkleurigheid omsmeden tot een transnationale, mondiale identiteit. De stad heeft met alle migranten uitstekende kansen op relaties met allerlei andere plekken in de wereld. De stad is zonder twijfel multicultureel, de vraag is hoe zij leefbaar en vitaal kan worden. Het klimaat is er naar, het sluit aan op de identiteit, er zijn volop culturele voorlopers.

De civiele, de bestuurlijke en de professionele opgave

Dit rapport laat zien dat cultuur en identiteit niet alleen abstracte academische begrippen zijn. Nadenken erover is belangrijk voor de ontwikkeling en positionering van een stad, zowel fysiek, economisch als sociaal. Nadenken over stedelijke identiteit is daarmee een opgave voor verschillende partijen. Stedelijke identiteit begint bij burgers die met hun dagelijkse interacties deze identiteit vormgeven. De volgende vraag is uiteraard hoe bestuurders en professionals daarop kunnen inspelen.

Civiel

Vele culturen leven samen in Rotterdam, vaak zonder precies te weten hoe dat moet. Het is een situatie waarin een onophoudelijke stroom nieuwe trends in met name de jeugdcultuur ontstaat. Maar ook een waarin identiteiten op drift kunnen raken. Burgers moeten steeds nieuwe manieren vinden om zich op een positieve manier te verhouden tot hun medeburgers met een andere achtergrond. Het is het probleem van de toekomst, dat je effectief en open tegemoet moet treden. Dat vereist nogal wat sociale vaardigheden. De stad is gebaat bij sociaal competente burgers. De stad kan inzetten op het ontwikkelen van die competenties. De zonzijde is dat er altijd burgers zullen zijn die zich thuis voelen in de stad, ondanks de problemen met onveiligheid, criminaliteit, anonimiteit en sociaal isolement. Het benutten van dit aanwezige kapitaal is van groot belang. Bestuurders en professionals moeten op zoek gaan naar deze diamanten voor de stad. Zij vormen vaak knooppunten in het stedelijke netwerk die als mobilisatiepunten kunnen dienen voor sociale interventies in de stad.

Professioneel welzijnswerk
Dit vraagt creativiteit van sociale professionals en inzicht in culturele processen. Het ontbreekt meestal niet aan praktische interventies, maar ze schieten tekort. Interventies worden vooral als 'leuke sociale dingetjes doen' gezien en niet als impulsen voor identiteitsprocessen. De benodigde professionaliteit zal door de sector zelf ontwikkeld moeten worden. Welzijnswerkers moeten bruggen kunnen slaan in het kwetsbare sociale weefsel van de stad, staande in de maalstroom van sociale bewegingen. Hun primaire focus ligt bij de vitaliteit van de buurt. Zij vormen een schakel tussen de wijk en de bredere context, tussen kleine en grote cultuur. Zij moeten een verbinding kunnen leggen van achterstand en marginaliteit naar cultuur en identiteit. Dit vergt nieuwe vormen van interventies die getuigen van de kunst van het kritisch meebewegen, het productief maken van verschillen en van nabije professionaliteit. Het zoeken naar culturele codes en naar de interventies waarin symbolische factoren een plaats krijgen is essentieel om de interactie tussen verschillende culturele contexten op gang te brengen. Een aantal van deze repertoires hebben we beschreven in de verschillende gevalstudies. Beleidsmakers en professionals kunnen deze repertoires inzetten om communicatieprocessen tussen verschillende groepen Rotterdammers op gang te brengen. De uitkomsten van deze processen zijn moeilijk te voorspellen, maar het uitgangspunt blijft: zoeken naar en ontwikkelen van gedeelde betekenissen. Dat dit heel wel mogelijk is en dynamische effecten tussen Rotterdammers kan hebben, laten de gevalstudies zien.

Bestuurlijk
Wat hebben burgers en professionals van het bestuur van de stad nodig om deze opgave te vervullen en de civiele opgave te ondersteunen? Allereerst kan het bestuur van de stad aandacht voor cultuur en identiteit tot beleidsthema verheffen. Daarmee creëert het ruimte voor professionals om inzichten te ontwikkelen in culturele processen en interventies te bedenken. Om deze ruimte in te vullen hebben professionals middelen nodig voor opleiding en training. De ontwikkeling van de Rotterdamse Brancheorganisatie voor de sociale sector en het PowR (Platform ontwikkeling welzijn Rotterdam) maken deze invulling al mogelijk door op het stedelijke niveau ruimte en impulsen te bieden voor reflectie en kennisontwikkeling. Voor het inzetten

van deze kennis is echter een visie van het bestuur noodzakelijk op de identiteit van de stad.

De opgave is om de stad haar eigenheid verstandig te laten beheren en te ontwikkelen. Deze vraagt om een visie van het bestuur op de kansen en belemmeringen. Geen blauwdruk maar het kritische vermogen van een bestuur dat kan meebewegen met het ritme van de Rotterdamse samenleving, die op haar beurt reageert op ontwikkelingen in de nationale en internationale omgeving.

Cultuur en identiteit zijn niet enkel beleidsthema's voor het bestuur. Het zijn ook thema's voor zelfreflectie. Hoe zit het met de eigen cultuur en identiteit van het bestuur? Past deze bij Rotterdam? Hoe eigen voelt het bestuur aan voor de Rotterdammers? Dat dat van belang is bewees de politieke storm die over Rotterdam en het land is gewaaid en waarbij de herkenbaarheid en nabijheid van het bestuur een belangrijke inzet was.

Verwey-
Jonker
Instituut

8 Referenties

Baaij, H., Bestebreurtje, G., Gast, de K., Oudenaarden, J., & Soeters, H. (1990)
Rotterdam 650 jaar. Utrecht/Antwerpen: Veen, uitg.

Barth F. (2000).
'Boundaries and connections'. In: A.P.Cohen (ed.) *Signifying Identities*. London/New York: Routledge.

Blokland, T. (2001).
Middenklassers als middel. Het grotestedenbeleid en de betekenis van midden- en hogere inkomensgroepen voor grootstedelijk sociaal kapitaal. In: *Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, jaargang 28, nr. 1, blz. 42-53, Amsterdam/Meppel: Uitgeverij Boom.

Bons, C., Linthorst, M., Smulders, G.C.C. & Fortuin, C.C. (1995).
Opzoomeren: bestuurlijke vernieuwing in de praktijk. Den Haag: VNG-uitgeverij.

Boogaarts, I. & Duin, R. van (1996).
In debat over de stad. *Bijdrage aan de discussie over de toekomst van Rotterdam: Nieuw Rotterdam; Koers 2005*. Resultaten Stadsenquête. Rotterdam: COS.

Castells, M. (1996).
The Rise of the Network Society, volume I of the trilogy, The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell, pp. 407-459.

Cohen, A.P. (1985).
The symbolic construction of community. London/New York: Routledge.

Cohen, A.P. (ed.), (2000a).
Signifying Identities: anthropological perspectives on boundaries and contested values. London/New York: Routledge.

Cohen, A.P. (2000b).
Peripheral vision: nationalism, national identity and the objective correlative in Scotland. In: Cohen (2000a).

Cohen, J. & Stewart, I. (1994).
Chaos geordend. De ontdekking van eenvoud in complexiteit. (Oorspr. *The Collapse of Chaos. Discovering Simplicity in a Complex World*). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

Droogers, A. (2001).
Religious Reconciliation, A Social Science View. Paper prepared for the workshop on *Religion, Conflict and Reconciliation*, March 30 - April 2, 2001, Amersfoort. Niet gepubliceerd.

Duyvendak, J.W. (2002).
Rotterdam, een open stad. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Duyvendak, J.W. & Fortuin, K. (2000).
'De Kop van Zuid: meer dan stenen'. In: *Wilhelminapier. Transatlantic Rotterdam*. Rotterdam/Maastricht: TRS Ontwikkelingsgroep/Vesteda.

Duyvendak, J.W. & Graaf, P. van der (2001).
Opzoomeren, een stille kracht? Een onderzoek naar de kwaliteiten van het Opzoomeren in Rotterdam. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Duyvendak, J.W. & Hurenkamp, M. (red.), 2004.
Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid. Amsterdam: Van Gennip.

Fortuin, K. (1994).
Berichten uit de samenleving. Syntheserapport i.o.v. Projectbureau Sociale Vernieuwing Rotterdam. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. (1996).
'Samen leven: een lach en een groet doet een mens zo goed'. In *Cahier Samenlevingsopbouw*, jg. 20, nr. 3, 1996, pp. 49-53.

Fortuin, K. (1996).
Sociale vernieuwing, what's in a name? In: *Cahier Samenlevingsopbouw,* jrg, 20, nr. 3, p. 36-47.

Fortuin, K. (1998).
'Sociale processen en sturing'. In W. Schakenraad e.a. (red.). *Dynamiek in drievoud. Onderzoek voor burgers, instellingen en overheden*. Utrecht: Jan Van Arkel/ Verwey-Jonker Instituut. 179-200.

Fortuin, K. & Vos, K. (1999).
Aanpak op de Mathenesserweg en omgeving: de sociale paragraaf. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. (2000).
Amstelveen, *voeten op de grond, hoofd in de wolken*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. (m.m.v. P. van der Graaf en K. van Vliet) (2002).
'Eendjes voeren'. De sociale component van het Singelplan. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. & Foolen, J. (2001).
'Fysiek en sociaal werken: appels en peren?'. In: *Het Sociaal Debat*, dl. 3. 's Gravenhage: Elsevier.

Fortuin, K. & Graaf, P. van der (2002).
Identiteit en stedelijke samenleving, een literatuurverkenning. (niet gepub.). Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. & Graaf, P. van der (2005).
'De 'missing link' tussen theorie en praktijk. Het cultuurprofiel als instrument'. In: *Agora*, jg. 21 nr. 2, 2005, 33-36.

Fortuin, K. & Meere, F. de (2004).
Advies sociaal supervisorschap Inverdan. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. & Ouwehand, A. (2003).
Leidraad sociale wijkvisie. Den Haag: Ministerie van VROM en Ministerie van VWS.

Fortuin, K. Spierings, F. & Huygen, A. (2002). (niet gepubl.)
Inbreng Verwey-Jonker Instituut voor het Masterplan Schieveste. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. & Vos, K. (1999).
Aanpak van de Mathenesserweg en omgeving: de sociale paragraaf. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Fortuin, K. & Zeeuw, J.W. de (2003).
Een stad maakt een brug, de brug maakt de stad. Sociale effecten van een stadsbrug in Rotterdam.
Utrecht/Rotterdam: Verwey-Jonker Instituut/ ECORYS.

Gilchrist, A. (2000).
'The well-connected community: networking to the "edge of chaos"'. In: *Community Development Journal*, Vol. 35/3, 264-275.

Ginneken, J. van (1999).
Brein-bevingen. Snelle omslagen in opinie en communicatie. Amsterdam: Boom.

Graaf, P. van der, Fortuin, K. & Nieborg, S. (niet gepubliceerd)
Complexiteit en sociale infrastructuur. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (1989).
Fourth generation evaluation. Newbury Park: Sage.

Gürses, H., Herzog-Punzenberger, B., Reiser, K., Strasser, S. & Çinar, D. (2001).
'The Necessary Impossibility: Dynamics of Identity Among Young People of Different Backgrounds in Vienna'. In: *Journal of International Migration and Integration, Vol. 2, nr. 1, pp. 27-54.*

Frijhoff, W.Th.M. (1996).
Identiteit verteld. Beelden uit Rotterdams geschiedenis. In: *Rotterdams Jaarboekje 1996*. Rotterdam.

Hall, P. (2002).
'The creativity of cities: An idea whose time has come'. In: *Generating culture. Roots and fruits.* Z.p.: Deltametropool/VROM, 2002, pp. 30-45.

Huygen, A., Fortuin, K. & Wentink, M. (2002).
Betekenisprofiel Stationsplein zuidzijde station Schiedam Centrum. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Jacobs, J. (2000).
The Nature of Economies. New York: The Modern Library.

Karyotis, S., Tudjman T., Masson, K. & Jong, W. de (2005).
Jeugd en buitenruimte in Rotterdam: Het Thuis op Straat Project. Rotterdam: RISBO Contractresearch BV.

Kauffman, S.A. (2000).
Investigations. New York: Oxford University Press.

Kleinhans, R., Veldboer, L. & Duyvendak, J.W. (2000).
Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen. Den Haag: Ministerie van VROM.

Laan, G. van der (2002).
Moderne technologie als metafoor. Oratie. Z.p.: Fontys Hogeschool.

Lakoff, G. (1987).
Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago IL: Chicago University Press.

Leydesdorff, L. (2001).
A Sociological Theory of Communication. The Self-Organization of the Knowledge-Based Society. Universal Publishers/ uPUBLISH.COM USA

Luhmann, N. (1995).
Social Systems. Stanford: Stanford University Press. Oorspr. Niklas Luhmann 1984, *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Maffesoli, M. (1996) (oorspr. 1988).
The time of the tribes. The decline of individualism in mass society. (vert. van *Le temps des tribus*). London: Sage.

Maruyama, M. (1963).
'The Second Cybernetics. Deviation-Amplifying Mutual Causal Processes'. In: *American Scientist*, jg. 51: 164-179.

Masson, K., Karyotis, S. & Jong, W. de (2002).
De straat aan de jeugd'. Een ontwikkelingsgericht onderzoek naar drie jaar 'Thuis Op Straat'. Amsterdam: Aksant.

Meijer, H. (1999).
Waar bemoeien we ons mee? Sociaal investeren: hart van de Rotterdamse wijkaanpak. Programmabureau Wijkaanpak Rotterdam.

Minton, A. (2003).
Northern Soul. Culture, creativity and quality of place in Newcastle and Gateshead. London: RICS/Demos.

Mommaas, H. (2004).
'De kudde is dood, lang leve de kuddes'. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.) (2004), *Kiezen voor de kudde: Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep. 152-166.

Morgan, G. (1986).
Images of Organization. Newbury Park/London/New Delhi: Sage.

Oudenaarden, Jan (1990).
'Wil de echte Rotterdammer opstaan?'. In: Baaij, H., Bestebreurtje, G., Gast, de K., Oudenaarden, J., en Soeters, H. (1990) *Rotterdam 650 jaar*. Utrecht/Antwerpen: Veen, uitgevers, pp. 39-70.

Peet, G. (2000).
Burgermansgepruts. 100 jaar Heemraadsingel 1900-2000. Rotterdam: Stichting Heemraadsingel.

Pinxten, R. & Verstraete, G. (red.), (1998).
Cultuur en Macht. Over identiteit en conflict in een multiculturele wereld. Antwerpen: Houtekiet.

Projectbureau Schieveste (2002).
Kansrijk voor de regio. Masterplan Schieveste. Schiedam: Projectbureau Schieveste.

Ramdas, A. (2000).
Het geheugen van de stad. Rotterdam: Uitgeverij Balans.

Rails Magazine januari/december (2001).
Amsterdam: MultiMagazine

Reijndorp, A., Kompier, V., Metaal, S., Nio, I. & Truijens, B. (1998).
Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand. Rotterdam: Nai-uitgevers.

Rotterdam Marathon *Nieuwsbrief* 2001 (december).
Rotterdam Marathon Running Ambassadors; de hardlopende businessclub! Rotterdam.

Urry, J. (2003).
Global Complexity. Cambridge: Polity.

Vanstiphout, W. (2002).
'De stedelijkheid van de snelwegzone'. In: H. Geerlings, W. Hafkamp, G. Peters (red.) 2002, *Mobiliteit als uitdaging. Een integrale benadering*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 177-185.

Varkevisser, A. & Vries C. de (1996).
De maatschappij als pretpark. In gesprek met Anton Zijderveld. In IDEE, jg. 17, nr. 6.Universiteitbibliotheek Groningen.

Verkuyten, M. (1990).
Symbool en samenleving. Over symbolen en hun rol in het sociale leven (Symbols in society). Zeist: Kerckebosch.

VROM (2003).
Een strategie voor kwetsbare mensen en wijken. Tussen souterrain en dakterras: Wonen als motor voor maatschappelijke kansen. Den Haag: Ministerie van VROM.

Wouden, R. van der (1999).
Gestalten van stedelijkheid. Een verkenning van veranderingen in de openbare ruimte. In: R. van de Wouden (red.) (1999*) De stad op straat; de openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie.

Wouden, R. v.d. (2004).
'Mondialisering, identiteit en ruimtelijk beleid'. In: *Ruimte voor debat* 3/2004.

Wuthnow, R., Hunter, J.D., Besen, A. & Kurzweil, E. (1984).
Cultural analysis. The work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jurgen Habermas. London/New York: Routledge & Kegan Paul.

Wuthnow R. (1987).
Meaning and moral order. Explorations in Cultural Analysis. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Zijderveld, A. (1988).
De culturele factor: een cultuur sociologische wegwijzer. Culemborg: Lemma B.V.

Zijderveld, A. (1991).
Staccato-maatschappij, flexibele maatschappij en verzorgende staat. Utrecht: Lemma.

Zijderveld, A.C. (1983).
Steden zonder stedelijkheid: Een cultuursociologische studie van een beleidsprobleem. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Verwey-
Jonker
Instituut

Bijlage 1

Gesprekspartners 'merk' Rotterdam

Bert Kandel	Programmamanager Attractieve Stad (OBR) (tel., 12-6-01)
Frans Nesselaar	Marketing manager Rotterdam Marketing (13-9-2001)
Kees Wetsema	Algemeen directeur WEMAR Marketingstrategie en onderzoek BV (5-7-01)

Verwey-
Jonker
Instituut

Bijlage 2

Deelnemers expert meeting 25 september 2002

Anton Zijderveld (voorzitter)	Emeritus hoogleraar cultuur-sociologie
Carolien Dieleman	Projectleider Rotterdam Culturele Hoofdstad
Thomas Tierolff	Productgroep Manager Consumentenmarkt Rotterdam Marketing
Bert Kandel	Programmamanager Attractieve Stad (OBR)
Johan Moerman	Directeur Rotterdam Festivals
Frans Nesselaar	Beleidsadviseur bestuursdienst afdeling economische zaken, voorheen marketing manager bij Rotterdam Marketing
Ben Westerdijk	Westerdijk Consultancy BV
Kees Wetsema	Algemeen directeur WEMAR Marketingstrategie en onder-zoek BV

Vanuit het Verwey-Jonker Instituut namen deel:

Jan Willem Duyvendak	Toenmalig Algemeen directeur Verwey-Jonker Instituut en Hoogleraar opbouwwerk
Kees Fortuin	Senior onderzoeker
Peter van der Graaf	Onderzoeker
Marieke Wentink	Onderzoeksassistent

Colofon

auteurs	Drs. C.C. Fortuin; Drs. P.F. van der Graaf
met medewerking van	Drs. M. Wentink
redactie	I. Linse
omslagontwerp	Grafitall, Valkenswaard
basisontwerp binnenwerk	Gerda Mulder BNO, Oosterbeek
opmaak	J. de Klein
foto's binnenwerk	Wim Oskam, Joep Lennaerts, Kampie, Opzoomermee
uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht telefoon 030-2300799 telefax 030-2300683 e-mail secr@verwey-jonker.nl website www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload worden via onze website: http://www.verwey-jonker.nl. Behalve via deze site kunt u producten bestellen door te mailen naar verwey-jonker@adrepak.nl of faxen naar 070-359 07 01, onder vermelding van de titel van de publicatie, uw naam, factuuradres en afleveradres.

ISBN 90-5830-1958

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2006

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction is allowed, on condition that the source is mentioned.